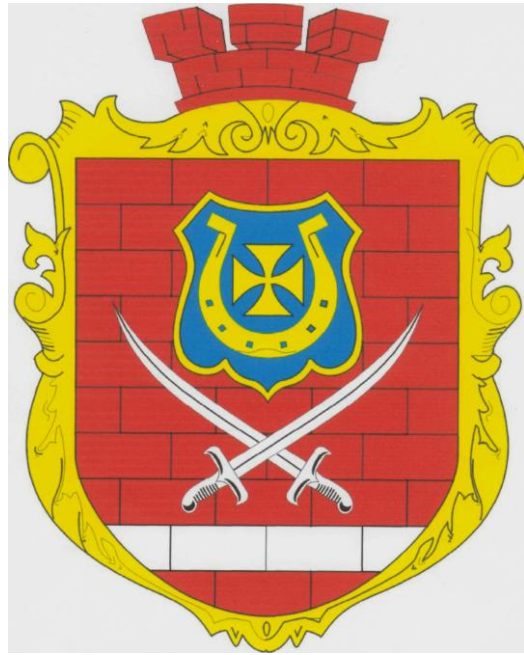

Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук

*Кальницький козацький полк
(1648–1711 рр.)*

Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук

*Кальницький козацький полк
(1648–1711 рр.)*

Київ 2011

ББК 63.3(2Укр. – Вин) 46/5
К148
УДК 94(4777.44) Кальник ”16/17“

Друкується згідно ухвали Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
протокол № 2 від 20 березня 2011 р.

Рецензенти: *доктор історичних наук, професор О. І. Гуржій,*
доктор історичних наук, професор В. О. Щербак

К148 *Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія.* Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.) – 2-е виправ. і допов. вид. – Київ: Логос, 2011. – 108 с.

У монографії на основі нововиявлених архівних та опублікованих джерел досліджено виникнення, становлення й розвиток Кальницького козацького полку, діяльність його полковників у роки Національно-визвольної революції 1648–1657 рр., очолюваної Богданом Хмельницьким, та в роки Руїни.

Розрахована на широке коло читачів.

ISBN

© Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія, 2009

© Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія, 2011

Зміст

Замість вступу. Кальник у докозацьку добу.....	4
Розділ 1. Історіографія й джерела.....	21
Розділ 2. Козацький Кальник в буремні роки Хмельниччини (1648–1657 рр.).....	43
Розділ 3. Кальницький полк після Б. Хмельницького.....	59
Післямова.....	87
Додатки.....	89
а) План м. Кальника 90-х рр. XIX ст.	
б) План Кальницького замку. Автор В. Б. Антонович	
в) Список, куди були здані археологічні знахідки, знайдені біля Кальника у 1891 р.	
г) Курінь Івана Богуна	
д) Адміністративний поділ України. 1648–1657 рр. Склав І. П. Крип'якевич.	
е) Лист Кальницького полковника Василя Варениці	
є) Кальник	
ж) Біографії авторів	
з) Список наукових праць авторів про Кальник	

Замість вступу. Кальник у докозацьку добу

Історія становлення й розвитку сучасного села, а в ті роки міста Кальник* сягає сивої давнини. Воно виникло на берегах маленької річечки Кальнички, притоки р. Собу, яка, в свою чергу, впадає у Південний Буг. Перші поселення на території села виникли у північно-західній частині за незапам'ятних часів, приблизно у 6–4 тис. до н. е. Це були часи неоліту, коли первісна людина, продовжуючи займатися збиральництвом і мисливством, поступово переходить до примітивного землеробства.

“За валом”, на правому березі річечки Шабелянки, яка також впадає в р. Соб, археологи відкрили стародавнє поселення мідно-кам'яного віку (енеоліту), яке віднесли до Трипільської культури. Воно займало площу близько 3-х тис. кв. м¹. Тут є залишки випаленої глиняної долівки, яку П. І. Хавлюк відносить до шматочків цегли². Радянськими дослідниками П. І. Хавлюком та І. В. Пилипчуком було знайдено біля села кремнієві ножі й сокиру, рештки глиняного посуду, прикраси у вигляді поясків та гребінцевого згладжування³. Згадують Кальник, як складову пізньої фази племені раковецької групи, яка поступово розширює своє місце перебування, П. І. Хавлюк і вінницький археолог Сергій Рижов⁴.

Згодом первісна людина залишила кальницькі землі. Тільки в кінці 3 – на початку 2-го тис. до н. е. тут знову з'являються поселення людей. Залишки матеріальної культури, зокрема: зернотерки, грузила, відтяжки від примітивного верстата, сокири з отвором для держака відтворюють більш високий рівень життя, ніж це було в попередній період.

Наступний етап розвитку цих земель пов'язують з людьми білогрудівської культури. З початку VIII ст. до н. е. в присобські землі прийшли кочові племена, залишивши по собі кургани біля Кальника, с. Сороки, с. Паріївки, смт. Іллінців. Одним із перших їх в літературі для широкого загалу описав Іван Фундуклей – цивільний губернатор Київської

---

*Топонім сягає сивої кельтської давнини. Відомий український лінгвіст, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Костянтин Миколайович Тищенко в своїй надзвичайно ґрунтовній та цікавій праці пише, що ця назва пішла від основи ”*Кали*”. Далі вчений пояснює: “Переважно на Правобережжі і в Карпатах вперто тримаються, здавалося б, мало естетичні назви сіл *Кальне (3), Кальна, Калачева, Калена, Кальник (2)*. На нашу думку, ці назви пов'язанні з кімр. саі “отара овець”: по-перше, таке поняття відповідає фактам історії тваринництва в Україні і має численні аналоги в інших землях, по-друге, це пояснює ... назву *Ковш*, (як назва гирла) як *Ковш, Кіш*, кошара...” (Детальніше див.: *Тищенко К.* Мовні контакти: свідки формування українців. – К.: “Аквілон–Плюс”, 2006. – С.195.)

¹ *Пилипчук І.* Історія Кальника. – Дашів, 1981. – С. 2–3.

² *Хавлюк П.* Трипільська культура // *Трибуна праці*. – 1965. – 7 січня.

³ *Хавлюк П.* Матеріали к археологической карте р. Соб. – Винница, 1967. – С. 8.

⁴ *Хавлюк П. И.* Матеріали к археологической карте бассейна р. Соб // *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. – К., 1956. – Вып. 6. – С. 18–21; *Рижов С. М.* Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї // *Подільська старовина*. Наук. зб. / Відпов. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 92.

губернії 40-х років XIX ст. у низці змістовних досліджень. Зокрема, аналізуючи кількість могил у Липовецькому повіті, він наголошує, що у Кальнику є замковище, від якого залишилися дві могили, що у селі ще “є дві батереї, які мають довжину від 35 до 40 у ширину від 25 до 30, а у висоту до 3 сажнів”⁵. Цікава інформація автора й про те, що “один вал розпочинається біля поселення Кальник і по прямій лінії, через ліси Дашівські, доходить до поселення Копіївки”⁶. Іван Фундуклей залишив нам замальовку “великих розмірів, як наприклад могила *Сорока* біля Кальника”⁷.

Дослідники вважають, що це продукт життєдіяльності скіфських племен VII ст. до н. е. Сотні цих курганів розкопали археологи, інші розорали колгоспники. Свого часу кілька курганів розкопав видатний український історик, професор Імператорського університету Св. Володимира В. Б. Антонович. Його скрупульозні археологічні дослідження 1891 р. були описані у низці наукових розвідок⁸. Складений ним план стародавнього Кальника⁹ започаткував наукове вивчення історії села. Йому ж належить заснування важливого напрямку – пропаганди наукових знань методом публікації історико-публіцистичних досліджень історії Кальника, зокрема кількох пам’яток старовини: місце полкового міста у Визвольних змаганнях 1648–1676 рр., міські фортифікаційні споруди, які частково зберіг час, та скіфський період в історії села¹⁰.

Спочатку В. Б. Антонович у “Матеріалах для історико-географічного словника” нарахував біля села 20 курганів¹¹, а пізніше в аналітичній розвідці – 27 “більших” курганів¹². Сучасні дослідники в районі Кальника, Сороки, Іллінців нараховують близько 30–40 скіфських могил¹³, а автор нарису про Кальник, опублікованого в історії міст і сіл Вінницької області, повертаючись до думки дореволюційного історика, написав, що біля городища є 20 курганів¹⁴. Це скіфський герос – місце поховання скіфських предків. Найбільші з них Непромаха, Пракседа, Маланка і Асаулова могила знаходилися біля могили Сорока. Едвард Руликовський, автор однієї з перших розвідок про с. Кальник, опублікованої у всесвітньо відомому багатотомному

---

⁵ Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии изданное по Высочайшему соизволению, Киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем. – К.: Типография Феофила Гликсберга, 1848. – С. 45.

⁶ Там само. – С. 46.

⁷ Там само. – С. 62.

⁸ Антонович В. Б. В Липовецком уезде // Отчет императорской археологической комиссии за 1891 год. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1893. – С. 92–94.

⁹ Антонович В. Б. Дневник раскопок проф. В. Б. Антоновича в Киевской губ., у с. Кальника, в 1891 году // Там само. – С. 165–172.

¹⁰ Антонович В. Из археологической экскурсии. Село Кальник и его памятники старины // Киевская старина. – 1887. – № 8. – С. 461–467.

¹¹ Антонович В. Б. Липовецкий уезд Киевской губернии. Кальник // Институт Рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ НАНУ) – Ф. І. – Спр. 8182 б. – Картка № 95.

¹² Антонович В. Б. Дневник раскопок проф. В. Б. Антоновича в Киевской губ., у с. Кальника, в 1891 году. – С. 166.

¹³ Голубева Тетяна. Історія одного великого роду // Освіта. – 2007. – 16–23 травня. – С. 10.

¹⁴ Кальник // Історія сіл і міст Української РСР. Вінницька область. – К.: УРЕ, 1972. – С. 266.

польському словнику, замість Перепелиці називає іншу могилу – “Ассаули”¹⁵. Володимир Антонович в іншій своїй праці, присвяченій археологічним розкопкам двох “великих городищ-майданів”, одне з них називає “П’ятниця”, а інше – “Перепелиця”¹⁶, чого раніше ми не зустрічали в його інших дослідженнях. Різничитанню назв могил потрібно покласти край.

Користуючись цією працею В. Б. Антоновича, ми можемо чітко сказати, що на території укріпленого м. Кальника було “2 великих городища-майдани названі: П’ятниця і Перепелиця”¹⁷. Інші названі могили розміщувались навколо сорочанської могили. Одна з них знаходиться на сучасному полі за Ризниківкою, біля лісосмуги, яка розділяє землі Кальника і Хринівки. Сучасні історики, аналізуючи досягнення археологів у вивченні Вінниччини, згадують про внесок В. Антоновича у розкопки археологічних об’єктів на території с. Кальника¹⁸.

По кальницькій землі проносились не тільки скіфи. Плюндрували її не один раз вогнем й мечем татаро-монголи й кримські татари, грабували литовські й польські пани та підпанки. Загарбували її також свої доморощені паночки, які через засилля католицизму в Речі Посполитій приймали цю віру, забуваючи віру своїх батьків, тільки б утриматись на політичному олімпі влади.

На кальницьких полях знаходять монети Марка Аврелія, Елія і Коммода. У 1885 р. знайдено горщик наповнений срібними монетами Сігізмунда III¹⁹. Восени 1985 р. на околиці с. Кальник учнем місцевої школи Олександром Касіянчуком знайдено скарб (1416 монет) першої половини XVII ст. Переважна частина цього скарбу складала монети Сігізмунда III (1587–1632), прибалтійських володінь Швеції та Пруссії. Дослідники вважають, що цей скарб утворився в 30–40-і роки XVII ст. – роки правління Владислава IV (1633–1648)²⁰. Зараз скарб знаходиться в Нумізматичній колекції Вінницького краєзнавчого музею. Ці скарби свідчать про те, що Кальник був важливим торговельним містом і часто за часів татаро-монгольських та кримських набігів і, особливо в роки визвольних змагань XVII ст., був у центрі воєнних подій, коли військовики возили з собою гроші, чи то свої, чи награбовані.

Вперше в історичних документах Кальник згадується в 1448 р. На Віленському сеймі 19 лютого того року польський король і Великий князь Литовський Казимир Великий передав цей населений пункт якомусь боярину Шелібору: “А Шелибору Колникъ, а Шанъдырев, а Куничное”²¹. Про те, що

¹⁵ *Edw. Rul. Kalnik // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Tom III – Warszawa, Druk “Wieku” Nowy-Swiat Nr. 59, 1882. – S. 704 (далі – Edw. Rul. Kalnik).*

¹⁶ *Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. “Древности”). – М.: Типогр. М. Г. Волчанова, 1895. – С. 71.*

¹⁷ *Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. “Древности”). – М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1895. – С. 71.*

¹⁸ *Потанчик М. В., Потанчик М. С. Археологічні дослідження території Вінниччини в XIX – на поч. XX ст.*

¹⁹ *Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. “Древности”). – М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1895. – С. 71.*

²⁰ *Кирилиця О. В. Скарби доби феодалізму в нумізматичній колекції музею // muzeu.vn.ua*

²¹ *Записи земельных дач короля Казимира // Документы Московского архива Министерства юстиции. – М., 1897. – Т. I. – С. 46.*

“Кальник був наданий ще Казимиром Ягейловичем Шембергові” писав, без посилання на документальні матеріали, польський вчений кінця ХІХ ст. Олександр Яблоновський²². Сучасний публіцист Віктор Мельник називає іншу дату першої згадки села в документах – 1460 р.²³, не підтверджуючи її джерелами, а посиляючись на авторитетність думки знаного дослідника В. В. Мацька. Кандидат технічних наук, керівник видавничого проекту “Стікс” “Загадкава Україна” помилково твердить: “перша згадка про нього (Кальник – авт.) стосується 1545 року. Тоді він належав шляхетському роду Янчинських...”²⁴ Ця думка має підтримку й інших дослідників. І. Дорош, аналізуючи появу родів з Волині, зокрема Янчинських-Кальницьких, твердить: “В 1545 р. на Брацлавщині їм належав Кальник”²⁵. Але ця фраза не означає, що саме тоді Кальник вперше згадується в історичному джерелі. Існує ще одна думка краєзнавця з м. Гайсина Геннадія Олександровича Таченка про першу документальну згадку Кальника в історичних джерелах в 1362 р. У розмові з нами він твердив, що після перемоги Литовського князя Ольгерда над військами Кутлобуга, Хачибєя і Дмитра на берегах р. Синюхи ці землі отримали брати Коріятовичі – Юрій, Олександр, Федір і Костянтин. Їм належали, зокрема міста Брацлав, Соколиць, Вінниця (Винниця) і Кальник²⁶. Зазначимо, що посилання на працю Григор’єва-Нашого є помилковим, оскільки там про Кальник у такому сенсі не згадується.

В кінці ХVІ ст., згідно з люстраціями, у всіх шести українських повітах, що перебували в складі Литви, було лише 206 сіл, в яких селянських дворів нараховувалось 1088. У них проживало 5440 душ (з них 145 приходилось на замкові села). Ці цифри можемо збільшити, але не більше, ніж у два рази. У Польській Україні картина з населенням була не кращою. У 1565–1566 рр. нараховувалось біля 400 замкових і приватних сіл, а в них проживало 9520 душ обох статей, з яких $\frac{1}{3}$ належала до замкових селян²⁷.

Складною була соціальна структура суспільства, яке ділилось на кілька станів. До панівного належали представники феодального суспільства: князі, зем’яни (шляхта), бояри (служилий військово-землевласницький прошарок), священницький клір. До другого, найбільш численного, оподаткованого населення – селяни, королівські (державні, або замкові) і приватні, які належали світським і духовним особам.

У 2-й половині ХVІ ст., згідно “Статуту про волоки Государя короля, Його милості виданого для всього Великого князівства Литовського 1557 року”, схваленого 1 квітня цього року в середовищі селянства виділяли такі групи: 1) осадники, 2) тяглові, 3) огородники, 4) підсусідки, 5) бояри путні і 6)

²² Jablonowski Aleksandr. Zrodla dziejowe – Tom XXII. Polska XVI. wieku. – Warszawa, 1897. – S. 716.

²³ Мельник Віктор. Кальник – місто полкове // Україна молода. – 2007. – 24 січня. – С. 13.

²⁴ Коваленко Сергій. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія: У 3-х т. – Т. 2. – К.: Вид-во “Стікс-Ко”, 2008. – С. 111.

²⁵ Дорош І. Землеволодіння української шляхти на Брацлавщині з кінця ХVІ до середини ХVІІ ст. // <http://www.btb-net.com>.

²⁶ Григор’єв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам’янець-Подільський, 1919. – С. 54.

²⁷ Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии 1595 г. // Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. II. – К.: Типографія Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – С. 141.

бояри кінні. Осадні селяни це колишні служили бояри, посаджені на землю і переведені у стан селян, які користувалися певними пільгами. Вони платили, у порівнянні з тягловими селянами, оброк у 3 копи* грошей з волоки**. Тяглові селяни платили грошима поземельний оброк, вірче і писче та виконували панщину та інші повинності на користь поміщика, огородники – користувались отриманим від власника двором і трьома моргами*** землі. Підсусідки – селяни, які не мали ні дворища, ні землі і проживали у чужих дворах. Вони працювали на власника 1 день на тиждень і звільнялись від інших повинностей. Бояри путні – селяни, які володіли від ½ до 1 волоки землі і виконували “обов’язки” поштаря панської кореспонденції. Кінні або панцерні бояри виконували “земську військову службу”, маючи завжди готовим доброго коня й зброю, рогатину і з’являлись на перший поклик власника. За це власник виділяв такому боярину 4 волоки землі, звільняючи від інших повинностей²⁸.

Окремим, третім прошарком, який інтенсивно викристалізовувався у суспільстві в ці роки були міщани, які, в свою чергу, ділились на державних, приватних та гостей.

Спочатку всі вони несли повинності стосовно держави: від будівництва укріплень до військових походів. Поступово більшість повинностей перекладаються на плечі другого й третього стану. Їхні повинності склалися із поборів і примусових відробітків: а) подимне по 2 гроші з господаря, податок по 2 гроші на утримання пушкарів, а пізніше на утримання замку, всі поселяни платили стацію – 3 третинники**** вівса, ½ третинника жита, 2 курки, м’ясо, сир, хліб, відповідно до установленної міри, прядива по 10 жменей. Селяни на користь власників, приватних осіб чи корони (держави), вносили податок (поляховщину) з кожного окремого господарства – 4 третинники пшениці, 19 вівса, 2 курки, 20 яєць. За користування землею, відповідно до розміру та якості земельної ділянки, платили чинш. Кожен, хто мав господарство платив “свинячу й баранячу” данину: від 20 баранів і 20 свиней по 1 голові. Селяни, які мали пасіки, платили й бджолину данину (1-й рік десяту частину бджіл), а також на 2-й рік поволощну данину – 1 бика або яловицю²⁹.

Міська община виконувала й повинність на користь всієї міської громади. Облаштування, ремонт замку “всі міщани і бояри зобов’язані виконувати”. Вони ж наймали сторожів для острогу та сторожів у полі утримувати в складчину, брати участь у військових походах старости “кінно й зі зброєю”.

* Копя – лічильна одиниця в 60 грошів. Гріш – срібна монета, що карбувалася у Чехії, Польщі, Литві та інших країнах Європи, з XV ст. – одна з основних монет, яка мала обіг в Україні.

** Волока – земельна ділянка у 19 десятин, після 1557 р. її розмір становив близько – 23,5 га.

*** Земельна ділянка розміром близько 0,52 га.

²⁸ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 3. – К.: В университетской типографии, 1858. – С. XIV–XVII

**** Третинник – міра ваги, дорівнювала 130 кг.

²⁹ Архив ЮЗР. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – Ч. VII. – Т. II. – С. 153–154.

Головною повинністю міщан була підводна (колядка) і підвіз сіна³⁰. Громада мала право володіти землями навколо міста, користуватись уходами й ловами.

Міста, які не мали магдебургського права спочатку вибирали загальне для всіх общин самоуправління: війта та інших членів правління. Після люстрації 1545 р. на вимогу панства була запроваджене роздільна влада. Власники скаржились чиновникам, які проводили люстрацію, що своєвольні коронні міщани негативно впливають на приватних міщан, а тому просили запровадити владу свого пана. Серед міщанства поступово виділяється три групи: вільні міщани, міщани, що залишились під замковим присудом та міщани приватні – світських та духовних феодалів. Є скупа інформація про те, що у Кальнику були війти, бургомістри і лавники (присяжні). Так з листа міщан Нового і Старого Кальника до князя Миколая Чарторийського (власника міста) у листопаді 1651 р., відомі імена і прізвища бургомістрів: Данило, Андрій Пугач, Гаврило Юрченко, лавника Андрушка, писаря Василя Бубличенка³¹. Скоріше більшість з них були урядовцями-лавниками. Хто ж конкретно був бургомістром і якого Кальника, достеменно невідомо, та які органи управління існували в Кальнику і їх функції поки що встановити не вдалось.

В Центральному державному історичному архіві України у м. Києві зберігаються Актові книги (так звані “Гродські книги”) з XVI по XVIII ст. в яких є документи з Вінницького і Луцького гродських судів та Луцького повітового суду, зокрема про борги, про підданих, вбивства, судові справи, заруки, побори та податки, справи про міщан, наїзди та грабунки маєтків, а також справи, що стосуються окремих знатних родів – князів Корецьких, Чарторийських, Четвертинських та Курцевичів. У фонді № 25 “Луцького гродського суду” є документи, які стосуються судової тяганини між членами роду Янчинських* з княгинєю Анною Корецькою за кальницькі маєтності з кінця XVI – початку XVII ст.³² Такі ж джерела про судові позови цих же панів та їх спадкоємців зберігаються у фонді № 26 “Луцького повітового суду”³³ та у фонді № 28 “Вінницького гродського суду”**, прохання Марини Василівни Янчинської та її синів Петра та Івана Гавриловичів Яковицьких до суду про надання Борису Івановичу Сові права захищати їхні маєтності у Кальнику³⁴.

³⁰ Там само. – Ч. VI. – Т. 1. – С. 81–82.

* Янчинські, пише Олександр Яблоновський, “очевидно, прибули з Волині, з’являються в Брацлавщині вже 1545 р.” (Jablonowski Aleksandr. Zrodla dziejowe – Tom XXII. Polska XVI wieku. – Warszawa, 1897. – S. 628.). Їм, напевне, з цього часу й належав Кальник, а їхні власники “називалися Кальницькими. Тільки під кінець XVI ст. (перед 1599) маєтки ці переходять в чужі руки, а остаточно у 1608 отримують від спадкоємців князі Корецькі” (Там само). У іншому місці цієї праці цей автор пише: “На початку XVII ст. ці маєтки знаходилися в руках різних співвласників – спадкоємців того дому (роду Янчинських. – Авт.) (як Плоські, Подгороденські, Байбузи, Фаші, Тури), які почавши з 1600 р. по 1625, скуповують князі Корецькі, єдині власники цих маєтків у 1629 р.” (Там само. – С. 716.).

³¹ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – С. 908.

³² Центральный державный историчный архив Украины у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 137 зв.–138.

³³ ЦДІАУ. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 190 зв.–193.

** Суд гродський – суд королівських намісників у кримінальних справах, який діяв на території, підпорядкованій їхній юрисдикції.

³⁴ ЦДІАУ. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 317 зв.–318; Спр. 13. – Арк. 12 зв.–13 зв.

Професор Микола Крикун і Олексій Піддубняк виявили подібні матеріали про кальницькі землі, позови за них у Відділі рукопису Львівської національної бібліотеки НАН України, зокрема декрет коронного трибунала у справі за скаргою вінницького земського суду Семена Ободенського про привласнення його частини маєтку Кальника Анною Ходкевічівною (кн. Корецькою) від 24 квітня 1602 та 11 травня 1606 років³⁵.

Сподіваємось, що це не всі матеріали щодо Кальника. Багато з них ще чекають свого дослідника. Необхідно наполегливо продовжити вивчення Актових книг, і результати не забаряться. Про це переконливо свідчать опубліковані матеріали львівських вчених М. Крикуна та О. Піддубняка у збірнику документів, присвячених Брацлавському воєводству.

В другій половині XVI – на початку XVII ст. Кальник входив до складу Брацлавського воєводства, в його державних і судових органах відклалась низка документів, частина з яких була опублікована в спеціальному збірнику. В ньому вміщені усі виявлені на сьогодні матеріали Брацлавського воєводства від його створення у 1566 р. і до смерті у 1606 р. брацлавського підкоморія Лавріна Пісочинського, з архіву якого походить більшість (240) публікованих документів. Із 496 документів і актів 488 видано на основі рукописів, причому лише 41 із них були опублікованими раніше: оригінальними є 320, тогочасними засвідченими і незасвідченими копіями – відповідно 125 і 51; 437 писані діловодною руською (староукраїнською) мовою, 54 – польською (здебільшого переклади з руської мови). З діяльністю канцелярій гродського і земських судів воєводства пов'язано 210 документів, канцелярії Руської (Волинської) метрики – 147 документів³⁶. У цьому збірнику є 12 матеріалів про Кальник, які використовуються у цій монографії вперше, лише один із них написаний польською мовою*. Вони проливають світло на важливий соціальний аспект – судову боротьбу власників Кальника за маєтності, якими вони володіли тут.

В 70-х роках XVI ст. Кальником, Цибулевим, Хринівкою “й іншими селами” володіли Марина і Богдан Єнчинські**, після смерті їх батька Василя Єнчинського. Марина Іванівна була одружена з Гаврилом Яковицьким і не проживала в цих маєтностях, а мешкала у Володимирі на Волині. Напевне, її частиною маєтків управляв керуючий (часто назив. губернатором), який не був здатний організувати належний захист її “отчини й дідизни” від “обопільних сусідських кривд і збитків немалих у різних речах і пожитків”³⁷. Марина Василівна та її сини, Іван і Петро Гавриловичі Яковицькі, 30 жовтня 1571 р. звернулись до Володимирського гродського підстарости Михайла

³⁵ Національна бібліотека НАН України імені В. Стефаника. Відділ рукопису (далі – ЛНБ НАНУ). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 4108. – Арк. 59–60; Спр. 4501. – Арк. 138–138 зв.

³⁶ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – Львів: Наукове Товариство імені Тараса Шевченка, 2008. – 1217 с.

* Щиро вдячні кандидату історичних наук, доценту Київського національного університету імені Тараса Шевченка Миколі Олексійовичу Рудю за надані матеріали.

** В документах зустрічається різний правопис прізвища, зокрема Єнчинські, або Янчинські. Ми будемо використовувати прізвище так, як воно буде вживатись у документі.

³⁷ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 179.

Павловича з проханням передати в опіку маєтності її приятелю підстарості Вінницькому Борису Івановичу Сові “з усіма платами, прибутками і пожитками моїми, що на мене і на синів моїх з тих маєтностей з частини моєї приходять”³⁸. Він, маючи можливість і силу боронити її маєтності, міг забезпечити їх існування.

За дев’ять років, які минули після попереднього звернення до гродського суду Марини Янчинської, відбулися суттєві зміни в родині власників села Кальника. Брат Марини, Богдан Васильович, мабуть, помер і в соціальну діяльність включився його син Іван Богданович та молодший його брат Ярош. Та й у самої Марини відбулись зміни. Вона, мабуть, була одружена вдруге з якимось Байбузою. У них був син Григорій, який займав посаду писаря брацлавського гродського уряду. Ось між двоюрідними братами на початку 80-х років цього ж століття з новою силою розгорілось бажання розв’язати “гордіїв вузол” – остаточно розділити кальницькі маєтності між сім’ями.

Дітям необхідно було владнати виплату боргу, щоб приступити до законного розподілу майна. 10 лютого 1580 року Іван Богданович Янчинський розповів усно й надав листа князю Федору Кунцевичу за відсутності у Володимирі підстарости володимирського Олександра Кунцевича, який прийняв його й записав до книги гродської. Розпочався розгляд судової справи. У листі Іван Богданович Янчинський просив “оголосити тим кому потрібно знати”, що його небіжчик батько Богдан Янчинський ще будучи живим взяв у борг 20 кіп злотих литовських у своєї сестри Марини Байбузової, заставив їй “все, з полями, з сіножатями, з дубравами, з пущами, з ловами, з бобровими гонами, ставами, ставищами”³⁹ надавши їй право ними користуватись. Ці гроші він віддав Григорію Байбузі.

Маючи потребу в грошах, він власноручно зайняв у нього ще сто кіп литовських злотих, які розділив із своїм рідним братом Ярошем під заставу маєтностей в Кальнику, Цибульові, Паріївці і Скоморошках*. Гроші були витрачені, а щоб їх повернути Іван Богданович радив своєму рідному братові, не чекаючи його частки, розплатитися з Григорієм Байбузою. Розуміючи, що повернути борг він зараз не зуміє, прохає перенести цей борг, у випадку свого одруження або смерті на його спадкоємців. Він застерігав їх, що повернення частки маєтностей в Кальнику йому або його спадкоємцям можливе тільки по виплаті боргу і тих збитків, які висуне Григорій Байбуза. Цей лист, написаний 29 лютого 1580 р. власноручно Іваном Богдановичем, засвідчили “Богдан Костюшкович Хоболтовський, суддя земський повіту Володимирського, пан Петро Костюшкович Хоболтовський і пан Давид Михайлович Яковицький”⁴⁰.

³⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 179.

³⁹ Там само. – С. 257.

* В цих села також були частки маєтностей Василя Янчинського. Далі у тексті ми будемо говорити тільки про їх кальницьку частку, розуміючи, що конкретні частки Янчинських були й в інших названих населених пунктах.

⁴⁰ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років – С. 259; ЦДІАУ. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 13 зв.–15.

З документів 90-х років XVI ст. виявляється, що Кальником володіли чотири власники. Це діти і внуки Василя Янчинського: Марина, Богдан, Андріяс, а ім'я четвертого поки що не встановлено. Син Марини, Григорій Байбуза, був писарем брацлавського гродського уряду, а пізніше – писарем вінницького гродського уряду. Інші внуки Василя залишались звичайними власниками маєтків.

1 січня 1599 р. у Кустичах* Федора Андріясівна Янчинська та її чоловік Михайло Кустицький внесли до Вінницького земського суду протест про несправедливий позов брацлавського воєводи і кременецького старости князя Януша Збараського до її брата Яроша Янчинського за те, що він немовби не подав до цього суду записів і різних документів на ці маєтки про продаж четвертої частини Кальника, Паріївки, Цибульова і Скоморошків. 12 січня того ж року цю апеляцію взяв до розгляду вінницький земський суд.

Суд у складі судді Семена Ободенського, підсудді Михайла Ласки і судового урядника виявив, що в 1592 р. Януш Янчинський продав свою четверту частину кальницьких маєтностей своїй рідній сестрі Олександрі Богданівні (прізвище чоловіка – Плоський) за 2000 кіп литовських грошів у вічне користування “з дворами, з будівлями двірськими і селищами, з підданими тяглими, огорожниками і з підсусідками, з боярами, з чиншовиками, даниною і подачками всякими і кожною землею, ораною і неораною, з полями, сіножатями, з огородами, з виноградниками, з садами, дібровами, запустами, з борами, з гаями, з ловами, з лісами і з форостом зарослим**, з ріками, з гонами бобровими, з річками, з криницями, з болотами, з ставами, озерами і сажалками, з млинами і з висилками...⁴¹”.

“Любима сестра” Яроша Олександра Павлова-Плоська, додавши придбану в нього четверту частину Кальника і маючи власну четвертину, стала володіти половиною кальницьких маєтностей.

15 січня 1599 р. від імені короля Сігізмунда III Луцький земський суд*** викликав на слухання Яроша Янчинського, за те, що він, продавши свою частку маєтностей Кальника, не подав відповідних документів до цієї установи. Суддею було призначено Федора Чаплина Шпановського, підсуддею Івана Хренницького. На судовому процесі Ярош Янчинський визнав, що позов є справедливим. Суд вирішив, щоб він вніс документи про продаж Кальника в книги суду і заплатив своїй сестрі Олександрі 14 гривень “шкод” (збитків). “А як пан Янчинський чотирнадцять гривень вини зараз нам суду, і стороні заплатив і лист на продажу, перед нами поклавши до книги добровільно признавши і усвідомив, і записати дав”⁴².

---

* с. Кустичі – маєтьність чоловіка Олександри Богданівни Михайла Кустицького.

** Молода лісова поросль, яку власник дозволяв рубати для опалення садіб.

⁴¹ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 728–729; ЦДІАУ. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 190 – 193 зв.

*** Земський суд – орган виборного шляхетського судочинства на території певних повітів, земель чи воєводств.

⁴² Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 733.

22 січня цього ж року подібний запис у луцьку земську книгу вписав і Андрій Іванович Янчинський про те, що він продав своїй двоюрідній сестрі Олександрі Богданівні Павловій-Плоській (Янчинській) за 2000 кіп литовських грошей свою частину маєностей у Кальнику⁴³. Цей документ засвідчили Іван Чаплин Шпановський, каштелян київський, Федір Чаплин, суддя луцького земського суду, Хвилин Бокій Печихвостський.

Було розв'язано також конфлікт між вінницьким гродським писарем Григорієм Байбузою та братом його дружини Ярошем Янчинським. Останній, як свідчить лист першого до суду, повернув йому за себе й Івана Янчинського заставну суму грошей за землю⁴⁴. Ярош Янчинський вступив у права власника своєю частиною кальницьких маєностей, що відкрило йому можливість вільно нею розпоряджатись, в тому числі й продавати. Цим правом він скористався в повному обсязі.

На початку XVII ст. боротьба між спадкоємцями Янчинського і Анною та Яхимом Корецькими за землі розгорілась з новою силою. У 17 декретах і позовах, наведених у своїх працях Олександром Яблоновським, відчувається боротьба “не на життя, а на смерть”. Князь зі своєю дружиною вирішили за будь-яку ціну заволодіти Кальником й іншими селами цієї волості. Про це свідчать документи, про які піде мова нижче.

18 липня 1600 р. Семен Ободенський, який був у цей час брацлавським земським суддею, звернувся з позовом до кн. Яхима Корецького та його дружини Анни. Позивач звинувачував князя тому, що він 13 липня того ж року “наслав пана Богуфала, свого урядника губинського, з чималим почтом, у вигляді кількох десятків чоловіків”⁴⁵ на його третю частину кальницької землі, якою він володів “довічним правом від пана Івана Яковицького й спокійно упродовж тривалого часу тримав й ніхто туди ніколи не вступав”, збирав з неї “доходи, плати й вигоди”. З метою покращення обробітку землі Семен розпорядився поставити два стовпи, на яких були написані заклики до людей селитись на слободу. Ці стовпи й знищили князівські слуги і вибили насильно з його димів усі доходи й плати⁴⁶. Суд ухвалив: князю повернути Семену Ободенському незаконно взяті доходи, відновити стовпи-зазивали і повернути незаконно захоплену землю. Вельможні князі відмовились визнати рішення суду й продовжували утримувати землю Семена, як свою власну.

Того ж 13 липня 1600 р. між княгинею Анною Корецькою і житомирським підстаростою Павлом Плоським та його дружиною Олександрою Янчинською в судовому порядку було оформлено ще один позов щодо “виданих привілеїв на маєностях позвані у воєводстві Брацлавському, що знаходяться: сіл Кальника, Паріївки, Цибульова і Скоморошків перед тим проданих”⁴⁷.

⁴³ Там само; ЦДІАУ. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр 13. – Арк. 472–475 зв.

⁴⁴ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років. – С. 755–756.

⁴⁵ Декрет коронного трибуналу в справі за скаргою брацлавського земського судді Семена Ободенського // Там само. – С. 808.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Jablonowski Aleksandr. Zrodla Dziejoe. – Tom. XXI. Polska XVI wieku Pod wzgledem Geograficzno statystycznym – Tom X. Ziemie puskie Urraina – Warszawa, 1894. – С. 43.

Судові позови в роду Янчинських (Ободенських) продовжувались і навесні 1602 р. Так, 24 квітня 1602 р.⁴⁸ суддя Брацлавського земського суду подав скаргу на князя Яхима Корецького і його дружину Анну, з роду Ходкевичів, за те, що їхні піддані витіснили його з володінь третьою частиною Кальника, за знищення двох стовпів із закликами селитись тут бажаним на слободі⁴⁹. 22 квітня того ж року кальницькі землі були ще кілька разів предметом тяжб між Яном Янчинським і кн. Збараським щодо продажу їх частини. Проте слідство не відбулося. В цей день був оприлюднений “маніфест підгороденських черещ Яна Ветерського, про справу щодо позовів кн. Яхима Корецького” стосовно розподілу Кальницьких земель⁵⁰.

15 травня 1602 р. Павло Плоський знову звинуватив кн. Яхима Корецького, який не виконав рішення якогось попереднього декрету щодо маєтків Кальника, Цибульова, Паріївки і Скоморошків про надання йому документів щодо “навіки проданих” цих маєтків⁵¹. Тільки 12 травня 1605 р. Григорій Байбуза отримав “контракти продажу” кальницьких маєтностей, що “записані на Анну кн. Корецьку”⁵².

Низка документів розкривають важливий соціальний аспект селянського життя як втечі від одного власника до іншого. Власники прагнули інколи розв’язувати це питання в судовому порядку. Про це свідчить позов княгині Сангушкової від 17 травня 1606 р. до кн. Яхима Корецького з вимогою повернути “підданих позивачки з сіл Тростянця”, які втекли із своїми дружинами до Кальницького маєтку князя⁵³.

22 квітня 1605 р. у Вінниці Семен Ободенський знову подав скаргу на княгиню Анну Корецьку, про те, що вона не повернула йому захоплену ще п’ять років тому одну третину маєтностей Кальника. 8 червня 1605 р. Вінницький земський суд у складі суддегата Олекси Дяківського і підсудді Михайла Ласки виявили, що княгиня та її чоловік Яхим силою заволоділи частиною села, чим завдають великої шкоди власнику, не відновили закличний стовп з оголошенням про можливість заселення вільних земель. Суд закликав княгиню для поділу “в тому помістю Кальнику і шкоди минулі” повернути⁵⁴.

На “грунтах Кальницьких, в урочищі, прозваному Дідовкою” шляхетний пан Федір Шандировський “наїхав” на підкоморія і королівського секретаря Лавріна Пісочинського. Останній 27 березня 1604 р. подав до Вінницького гродського суду позов, в якому скаржився, що, коли його підданий жорницький Ясько Даниленко їхав 5 січня цього року у господарських справах на нього “безпричинно” напали і пограбували його статок: “коня,

⁴⁸ Декрет коронного трибуналу в справі за скаргою брацлавського земського судді Семена Ободенського // Там само. – С. 808–809.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Jablonowski Aleksandr. Zrodla Dziejoe. – Tom. XXI. Polska XVI wieku Pod wzgledem Geograficzno statystycznym – Tom X. Ziemie puskie Urraina – Warszawa, 1894. – С. 422.

⁵¹ Там само. – С. 450.

⁵² Там само. – С. 521.

⁵³ Там само. – С. 523.

⁵⁴ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років. – Там само. – С. 945–948.

масті пегої, який коштує кіп двадцять грошів литовських, сани й інші сани, які приводив, і з хомутом і з другим, все то коштувало копу гріш литовських; на тих санях тоді було четверть житньої муки, купленої за золотий плоский, і пшона четверть за пів копи грошів, хлібин п'ять, кожна хлібина коштувала по грошу, полот солонини, яка коштувала сорок грошів литовських, свиняче сало, вартувало пів копи грошів литовських, двоє свиних поребр, кожне з яких коштувало по три гроші, солі сто сирців, купленої за чотири гроші, ложник новий, коштував трьох золотих польських, рядно, коштувало копи грошей, сокиру, куплену за п'ятнадцять грошів. То все, що вище перераховане, в. м., пан Шандировський, пограбувавши, до дому свого, села Тростянця, припровадив і на свій пожиток привласнив...”⁵⁵.

Інший приклад шляхетського свавілля розкриває декрет Вінницького гродського суду від 23 вересня 1605 р. у справі скарги Романа, Олександра, Настасії і Марушки Кустицьких – синів і дочок Федори Андріївни Кустицької (Янчинської) про загарбання у їхній частині Кальницького маєтку 100 вепрів, Адамом Богуфалом, довіреною особою князя Корецького⁵⁶.

28 січня 1606 р. Олександр Янчинський перед намісником підстарости Луцького Султаном Васьковичем у Луцькому гродському судді розповів, що домовився з княгинею Анною Корецькою (Ходкевич) про виділення його частин кальницьких маєтностей. Для остаточного вирішення цього питання його запросили приїхати до Корця. Під час розмови з чоловіком княгині виявилось, що він не знає про домовленість княгині й Олександра й доцільність розв'язати це спірне питання⁵⁷ і відмовився задовольнити вимогу Олександра Янчинського.

Ще одну спробу вирішити судову тяганину про спадок у травні 1606 р. зробив Семен Ободенський у Вінницькому земському суді, подавши скаргу на незаконне володіння більшою частиною кальницького маєтку княгинею Анною Корецькою. Суд у складі депутатів головного трибуналу з усіх воєводств Корони Польської відхилив його позов, вважаючи, що він не врахував інтересів інших співвласників цього маєтку: Адама Ханського, Михайла Селянського, Яроша Чернявського, Івана, Андрія і Фрідріха Підгороденських, Яна Підгороденського – онука Анни Сукгоцької, Григора, Михайла, Лазаря, Яроша, Яна Тура⁵⁸.

Судові позови Янчинських один до одного, як і подібна тяганина з княгинею Анною Корецькою, є яскравим свідченням шляхетського свавілля, панування принципу сили, боротьби за українську землю. Показова шляхетність земельних феодалів зникала, як тільки в їхніх стосунках виникав особистий інтерес. Часто широко вживались насильницькі озброєні напади шляхтича на свого сусіда, захоплення його статків, зневага до діяльності окремої особистості феодального суспільства.

⁵⁵ Jablonowski Aleksandr. Zrodla Dziejoe. – Tom. XXI. Polska XVI wieku Pod wzgledem Geograficzno statystycznym – Tom X. Ziemie puskie Urraina – Warszawa, 1894. – С. 880.

⁵⁶ Там само. – С. 969–970

⁵⁷ Там само. – С. 1006–1607.

⁵⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 1028–1209.

З початку XVI ст. Кальником володіли волинські Янчинські. Один із них, Івашко, залишив свої маєтності дочці Марині, яку ще називали “Кальничанкою”. Вона одружилась із своїм родичем Єжі Янчинським. У 1608 р. її син Олександр Янчинський продав свою частину Кальника княгині Анні Іоакімівні Корецькій з роду Ходкевичів⁵⁹, яка, вірогідно, відбудувала замок* після його спустошення у 1613 р.⁶⁰ Пізніше цю купчу будуть оскаржувати інші спадкоємці Марини “Кальничанки”, мотивуючи свою вимогу тим, що, коли відбувалась купівля-продаж цієї частини села, в роду Янчинських були малолітні діти⁶¹. В такому разі закон забороняв відчуження маєтку.

Судове змагання трохи стихло, оскільки Кальник у 1612 р. був знищений кримськими татарами, і перетворився на “пусте урочище”. Пізніше вінницький суд “виділить справедливу частку кожному із спадкоємців”, але не визначить точних меж володінь, чим залишить підстави для подальших судових розглядів⁶².

Мабуть, князі Корецькі вважали Кальник вже повністю своїм. Тут у 1620 р. вони збудували фортецю: “Kalnik – k. 1620 kst. Koreckich – przy starem horod”⁶³. У цьому ж році спорудили фортецю і в Іллінцях. Польський дослідник кінця XIX ст. Олександр Яблоновський в розділі своєї праці “Miasta prywatne” (Міста приватні) вказує, що це місто (Kalnik star – 650 димів, Kalnik nowy – 504 димів) належало кн. Корецькому⁶⁴. У 1671 р. укріплення Кальника описав Ульріх фон Вердум у своєму “Щоденнику”: “Кальник складається з

---

⁵⁹ Rutkowski E. Przed kilkaset lat (Braclauwszczyzna) // Kwiaty i owoce. – Kijow, 1870. – S. 295.

⁶⁰ Мальченко Олег. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К.: НАНУ, 2001. – С. 156.

* В українських землях другої половини XV – першої половини XVI ст., які були у складі Литви, існувало три лінії замків: північна по р. Десні, р. Дніпрі, р. Прип’яті; друга середня – від гирла р. Десни у глибину до витоків р. Рось і р. Тетерів; третя південа – від нижнього Дніпра через верхів’я р. Бугу до р. Дністра. На цих лініях розміщувалось 11 замків.

Загальний вигляд замку був однаковий (сучасною мовою – типовий): прості і не дуже великі. Він складався із дубової або соснової стіни, поділеної на частини або городні, різних за висотою та шириною. Стіни зовні обмазували глиною, інколи стіни були потужніші. Вони склались із двох паралельних стін, між які засипали глину. На кутах замку будували вежі – чотири- чи шестикутні з амбразурами, розміщеними на різних рівнях (внизу, всередині та зверху).

Всередині замку знаходилися приміщення для зберігання зброї, пороху, біля стін прибудовувались два-три приміщення, де проживали служилі люди замку та окремі покої, де мешкали власниця або місцеве начальство. На території замку будували церкву, погріб для зберігання майна людей, які переховувались тут під час нападу ворогів на місто.

Озброєння замку складалось з гармат та гаківниць, які стріляли кам’яними ядрами й кулями, облитими залізом. Тут був запас заліза, свинцю, селітри, сірки, каміння та дерев’яних колод, якими збивали із стін ворогів. Обов’язковим атрибутом замку був колодязь та підйомний міст, якщо навколо замку була вода.

Достеменно невідомо, яким був замок побудований на початку XVII ст. княгинею Анною Корецькою. Відомий план Кальницького замку, який склав професор В. Б. Антонович, під час розкопок скіфських могил. У 1648 р. укріплення захопили козацькі війська. Див.: Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Т. 1. – S. 704–705.

⁶¹ Edw. Rul. Kalnik. – S. 704.

⁶² Там само.

⁶³ Jablonowski Aleksandr. Zrodla dziejowe. – Т. XXII. Polska XVI wieku. – Warszawa, 1897. – S. 89.

⁶⁴ Там само. – S. 502.

трьох міст, оточених з двох боків озерами, які утворює тут ріка Соб, а з двох інших боків двори, зміцнені валами, ровом і частоколами”⁶⁵.

В кінці першої чверті XVII ст. княгині Анні Корецькій вдалося фактично забрати кальницькі землі від колишніх чотирьох власників. Так, 30 квітня 1625 р. у земському суді були зафіксовані два рішення про те, що “Миколай та ін. Тури Анні Ходкевичовні кн. Юхимовій Корецькій свої частини дідичні в маєтку Кальника продає”. Поряд зроблено ще один запис: “Ян Зубач Тур Анні кн. Корецькій продає частини своїх дідичних володінь Кальник, Цибулів і Паріївці”⁶⁶.

У 1629 р. місто складалось із двох частин – “Старий Кальник” належав Костянтину Волинському кн. Корецькому. Було у ньому димів (дворів) 650. Йому ж належав “Новий Кальник”, в якому було 504 димів⁶⁷. Щоправда, в опублікованих джерелах знайшлися інші, повніші дані. Вони відмінні від тих, що навів В. Б. Антонович. У “Тарифі подимної податі воєводства Брацлавського” за 1629 р. зафіксовано, що в Старому Кальнику проживало 654 душ, котрі платили його власнику каштеляну Волинському, князю Корецькому 327 злотих, а в Новому Кальнику в цей час проживало 504 душі, які сплачували тому ж власнику 252 злотих⁶⁸. Можливо, ці дані взяті з “*Taryfa podymnego wdztwa Braclawskiego. 1629*”, який також опублікував дослідник “польської України” XVI ст. Олександр Яблоновський⁶⁹. Отже, наші підрахунки свідчать, що з диму жителі Старого й Нового Кальників платили власнику 0,5 злотих. На цьому дослідник наголосив у вище названій праці, що з диму власник отримував $\frac{1}{2}$ злотого⁷⁰.

Місто Кальник розбудовується і поступово перетворюється в укріплений центр рангового феодального маєстату. Нові власники відбудували його, розпочинаючи з княгині Анни Корецької. Вірогідно, при ній була відновлена і фортеця з системою укріплень. Відомий польський дослідник, автор трьохтомної історії Польщі XVI ст. у розділі “Замки” описує фортеці на Побужжі, зокрема на р. Собі твердить, що в Кальнику та Іллінцях замки побудував князь Корецький у кінці 1620 р., а в Дашеві – князь Збараський у 1590 р.⁷¹ Відомий французький інженер Гійом де Боплан, що служив польським королям Сігізмунду III і Владиславу IV об’їжджав Брацлавське воєводство і склав його ґрунтовну карту, з детальним описом укріплених центрів краю. Він визначив 47 фортечних міст. “Фортечні споруди, – записав він, – представлені з великими деталями, відзначені у містах по течії р. Бугу: у

⁶⁵ *Вердум фон Ульріх*. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське... / Переклад з нім. І. І. Сварника // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 93.

⁶⁶ *Jablonski Aleksandr. Zrodla dziejowe.* – Т. XXI. Polska XVI wieku. – Warszawa, 1894. – S. 385.

⁶⁷ *Антонович В. Б.* Липовецкий уезд Киевской губернии. Кальник // ІР НБУ НАНУ – Ф. І. – Спр. 8182 б. – Картка № 109; Краєзнавець 70 – 80 -х років ХХ ст. І. В. Пилипчук у своїй праці “Історія Кальника” (Дашів, 1981) на С. 4 називає 1160 димів. Це суперечить нашим підрахункам – 1158 димів.

⁶⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемые Комиссией для разбора древних актов,... – К. :Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. – С. 398.

⁶⁹ *Jablonski Aleksandr. Zrodla dziejowe.* – Т. XX. Polska XVI wieku pod wzgledem Geograficzno-statystycznym. – Т. IX. – Warszawa, 1894. – S. 132.

⁷⁰ Там само. – С. 130.

⁷¹ Там само. – Т. XXII. Polska XVI wieku pod wzgledem Geograficzno-statystycznym. – Т. XI. – Warszawa, 1897. – S. 89.

Самойловці (Samaeltowka)... Даліше, на притоках р. Бугу з лівого боку у м. Самгородок (Samagrok)...Липовцях (Lipowies), Іллінцях (Elins), Пісочні (Piaszensne), Бабині (Bobin), Кальник (Kalnik)...”⁷². Кальницький полк, який виник у 1648 р., використовував ці укріплення в запеклій боротьбі з ворогами близько 63 років свого існування. Кальник занесений на карту Гійома де Боплана, як великий населений пункт, укріплений ретрашаментами⁷³. Він перший склав “Обрис укріплень Кальника”⁷⁴, який переконує в тому, що французький інженер деякий час жив у Кальнику.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, за документами актових книг, виявлені два документи часів Національно-визвольної війни в Україні 1648–1657 рр., які розкривають низку аспектів адміністративного (про наявність у м. Кальнику вїта (Старий Кальник?) і бургомистра (Новий Кальник)⁷⁵. У 1651 р. у “Супліці” вони просили власника Кальника кн. Миколая Чарторийського відмінити у місті постій 10 німецьких корнетів (взводів), бо через утиски з їхнього боку міщани почали розбігатися⁷⁶. Цей матеріал пізніше буде опублікований в Архів Південно-Західної Росії⁷⁷.

У 1652 р. після батогської битви козаки Самуеля Гумницького “заскочили” до Кальника, вони (Павло Куклич, Ордановський і Шкаравський) розграбували майно С. Гумницького і втекли. С. Гумницький від свого імені і свого швагра Миколая Дзика подав на них скаргу до Кременецького гродського суду⁷⁸.

Опубліковані документальні матеріали, які висвітлюють соціально-економічні сторони розвитку Кальника, зокрема у часи Руїни є важливим джерелом вивчення історії міста середини XVII ст. Невеликий фрагмент за 1664 р. зачіпає низку аспектів: козацький лад і князівська феодальна власність є мало вивченим питанням. Як можна пояснити, що в козацькому місті, яке козаки оборонили від поляків, феодал-поляк збирав податки на свою користь?

Можна зрозуміти, що соціальна політика в місті залежала від позиції полковника, зокрема Кальницького, його військової орієнтації. Можна припустити думку, що це трапилось, коли Кальницький полк підтримав Остапа Гоголя, котрий став наказним гетьманом Правобережної України під зверхністю польського короля. Польські магнати, в тому числі княгиня Ізабелла Чарторийська з Корця, дружина воєводи Волинського, будучи власницею кількох млинів на р. Соб в межах Старого й Нового Кальника, в яких було 100 димів, і здаючи їх в оренду, збирала з них податки. Так, з

⁷² Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. I. Описание Украины. II. Карты Украины. – К.: Типография И. И. Чоколова, 1901. – С. 18.

⁷³ Карта “Barclavia palatinatus” // Там само.

⁷⁴ Коваленко Сергій. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія: У 3-х т. – Т. 2. – К.: Вид-во “Стікс-Ко”, 2008. – С. 112.

⁷⁵ ЦДІА України. – Ф. 25. – Оп. 1 – Спр. 269. – Арк. 1036–1037.

⁷⁶ Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657: Збірник за документами актових книг. – К., 2008. – С. 237

⁷⁷ Архів ЮЗР. – Ч. III. – Т. 4. – С. 628–630.

⁷⁸ Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 343; ЦДІА України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 157 а. – Арк. 85 зв.–87 зв.

одного млина, в якому було “три камені” брала “млиний податок” по 3 злотих, а з “козацького спільного” млина отримувала по “два злотих”, з трьох ступ їй платили по 1 злотому. Млином у два камені, яким користувались селяни платили по 15 грошів. Княгиня володіла водяним млином у два камені, які приводилися до дії водою, що падала згори. З тих, хто користувався ним княгиня отримувала по 1 злотому. Загальна сума млинового податку за 1664 р. складала “сто шістдесят сім злотих”⁷⁹.

Сімнадцяте сторіччя – найжорстокіша сторінка в житті українського народу. Лихоліття не оминуло й Кальник. Його руйнували дощенту. Він, як сфінкс, відбудовувався, повертаючи собі славу волелюбного центру Поділля, а з середини сторіччя перетворюється на центр Кальницького полку. Коли сформувався Кальницький полк, достеменно невідомо. На початку визвольної боротьби в Україні існувало шість реєстрових полків: Чигиринський з 3222 козаками, Білоцерківський з 2990, Черкаський з 2996, Канівський з 3167, Корсунський з 3477 і Переяславський – 2982⁸⁰. Більшість дослідників схиляється до думки, що Кальницький полк виник у червні–липні 1648 р., коли на Поділлі з’явився Максим Кривоніс із своїми сподвижниками⁸¹. Полковники, осавули та козаки полку активні учасники найграндіозніших битв визвольної боротьби на її початковому етапі та в наступні роки після смерті Богдана Хмельницького.

Кальник згадується також і в документах кінця XVIII ст. Після приєднання Правобережної України в результаті третього поділу Польщі у 1795 р. тут відбудеться перша російська ревізія населення. Кальник був у складі Липовецького повіту Брацлавської губернії. В Державному архіві Вінницької області зберігся двохаркушний документ – “ревізійний список єврейського населення” містечка Кальника від 14 листопада 1795 р.⁸², який уточнює кількісний національний склад окремої групи жителів.

Наша історична розповідь про Кальницький полк – це розвінчання спотвореної суті верхівки сучасних “козаків-клоунів”, які за опереточно-павичевим одягом, коли на генеральській кашкет вільно приземлиться американський бекфаєр, а генеральські галіфе із червоними лампасами запозичені з уніформи російських донських козаків кінця XIX – початку XX ст., маршальські та генеральські зірки радянського кшталту, про які українські козаки і не здогадувалися. Все це є ганебним, кричущим знущанням над пам’яттю героїчної вольниці запорожців, над їхніми простими, народними звичаями, над героїчною боротьбою за волю й незалежність українського народу. Бажання таких горе-козаків примазатись до героїчної буденності українського козацтва, похизуватись буфонадною дією є нічим іншим, як гвалтом над важливою сторінкою історичного

⁷⁹ Исчисление поселений и дымов воеводства Брацлавского, по случаю взимания подымного и млинового налога // Архив ЮЗР. – Ч. II. – Т. VII. – С. 557.

⁸⁰ Шевченко Ф. П. Передмова // Реєстр Війська запорозького 1649 року. – С. 13.

⁸¹ Коваленко Сергій. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – У 3-х т. – Т. 2. – С. 112.

⁸² Державний архів Вінницької області. – Ф. 177. – Оп. 1. – Спр. 1315. – Арк. 108–109.

минулого України. Кому потрібні такі козаки, таке козацтво? Хіба що опереточними виставам.

В кінці XIX ст. Кальник описував Володимир Антонович, який побував у ньому кілька разів. Ось його коротенький опис: “*Кальник*. Середня частина села, наз. Містисько знаходиться всередині 2-х прилеглих ленокутів, оточених валами. У північно-східному куті цього укріплення знаходиться багатогранне городище, яке є цитаделю. В середині валів часто відкриваються підземні ходи. За селом, на підвищенні, яке омивається річкою Собом і його притоками: річкою Кальничкою і безіменним струмком, знаходяться 2 великих городища-майдани, які називаються: *П’ятниця* і *Перепелиця*, біля них знаходиться 20 курганів. Підвищення відокремлене від полів валом у дві версти довжиною, які проходять від Кальнички до безіменного струмка (сучасна назва – Шабелянка)”⁸³.

---

⁸³ Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской Губернии (Приложение к XV т. “Древности”). – М.: Типогр. М. Г. Волчанинова, 1895. – С. 71.

Розділ I

Історіографія й джерела

Козацька революція середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького відзначила у 2008 році своє 360-річчя. Традиційно в ювілейні дні підвищується інтерес науковців, як і всієї громадськості нашої Вітчизни, як до цієї події, так і до окремих її складових. Місто Кальник, як полковий центр однойменного козацького полку, заслуговує на те, щоб про нього розповісти більше й детальніше, окресливши його справжнє місце у вирі тих декількох десятків складних буремних років, котрі перевернули світосприйняття про Україну, про боротьбу її народу за національне, соціальне й політичне визволення, про окрему військову одиницю⁸⁴.

Документальна основа дослідження цього питання є, з одного боку, начебто достатньою, а з іншого – фрагментарною, розпорошеною по багатьох солідних документальних збірниках матеріалів, більшість з яких є раритетною цінністю. Шану викликає інформація про Кальник та його полковників, опублікована на сторінках таких широко відомих збірок, як “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией”⁸⁵, “Архив Юго-Западной России”⁸⁶ та в спеціальних документальних виданнях.

Важливі опубліковані документи про козацький Кальник знаходяться у багатотомному збірнику документів часів Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького та часів Руїни під загальною назвою “Акты Юго-Западной России”. За своїм значенням, змістом і подієвою насиченістю вони фрагментарно розкривають місце кальницького полку і його осідку в цих подіях, діяльність конкретних полковників на тому чи іншому відтинку боротьби.

Виокремлення вимагає надзвичайно важливий документ про Кальницький полк, перевиданий у середині 90-х років минулого століття. В ньому подані прізвища, прізвиська, імена його козаків, які потрапили у “Реєстр”, складений у 1649 р., після Зборівської угоди між Б. Хмельницьким і королем Яном Казимиром.

Є два друкованих видання цього документу. Один опублікований у дореволюційний час відомим російським дослідником О. М. Бодяньським, із

---

⁸⁴ Казьмирчук Г. Полкове місто Кальник на початковому етапі Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького (1648–1654 рр.) // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648–1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського. 23 квітня 2008 року. / Наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Науковий світ, 2008. – С. 6–8.

⁸⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т. IX. (1668–1672). – СПб.: Типография М. Этингера, 1877. – 988 + 24 с.; Т. X. (Дополнение к III тому). – СПб.: Типограф. братьев Пантелеевых, 1878. – 838 + 24 с.; Т. XI. (1672–1674). – СПб.: Типограф. М. Этингера, 1879. 850 + 15 с.; Т. XII (1675–1676). – СПб.: Типограф. братьев Пантелеевых, 1882. – 874– 874 + 15 с.; Т. XIII. (1677–1678). – СПб.: Типограф. А. М. Котельника, 1884. – 766 + 18 с. та ін.

⁸⁶ Архив Юго-Западной России. – Кн. 3. – Т. 2. – К., 1868. – С. 433–435.

збереженням характерних рис його складання, у тому числі: мови, правопису і тих пропусків, що були в оригіналі⁸⁷. Сучасне видання більш стилізоване, наближене до української літературної мови, заповнено пропуски, подано коментарі. Цінність його тексту у порівнянні з попередніми списками в тім, що тут прізвища написані наближено до сучасної української мови⁸⁸. Оригінал Реєстру зберігається в Російському архіві давніх актів у Москві (ф. 196, оп. 1, спр. 1691, арк. 1–449).

В 1655–1656 рр. склалися списки полків, у яких визначалися міста й села, де вони розміщувалися. Дійсний член Імператорського товариства історії та старожитностей Російських при Московському університеті С. А. Белокуров відшукав в архіві “безрічний” перелік “Черкаських полків” й опублікував його. Він зробив його атрибуцію, наголосивши на тому, що цей список був складений саме в ці роки, оскільки “Іван Богун, полковник Вінницький, згадується з квітня 1654 р.⁸⁹ і не пізніше 1656 р., коли в цьому році помер Ніжинський полковник”⁹⁰.

Шанобливого й обережного ставлення вимагають літописи Самовидця, Самійла Величка та Григорія Грабянки, в яких фрагментарно згадується про м. Кальник, військові події, які відбувалися біля нього та в ньому, кальницьких полковників, протистояння ворогуючих сторін⁹¹ тощо. Особливою увагою користувалася військова діяльність кальницького полковника Івана Богуна⁹², зокрема літописець звертає увагу на його участь, як наказного гетьмана Правобережжя, в осаді м. Глухова у 1664 р., та на його трагічну смерть⁹³. Літопис Величка сконцентрував на своїх сторінках матеріали про кальницьких полковників Івана Богуна⁹⁴, Івана Федоренка⁹⁵, Івана Сірка⁹⁶, Івана Вертелицького⁹⁷, Остапа Гоголя⁹⁸ – аналізується їхній військовий хист, розкривається їх діяльність.

“Кройніка“ Феодосія Софоновича – одне з визначних джерел та пам’яток української історіографії другої половини XVII ст. Цей твір написаний на основі урядових та монастирських документів, друкованих та рукописних хронік, публіцистичних творів, поданих через критичні оцінки автора, де

⁸⁷ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданная О. М. Бодянским. – М.: В Университетской типографии, 1875. – С. XIV–XV.

⁸⁸ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка. 1995. – С. 265–288.

⁸⁹ Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 570, 578.

⁹⁰ 1654–1656 гг. Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1905 год. – Кн. 2. – М.: Университетская типография, 1905. (Смесь). – С. 28.

⁹¹ *Величко Самійло*. Літопис / Переклад з книжної української мови Валерій Шевчук: У 2-х т. – К.: Вид-во Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 139, 157, 214 – 215; Т. 2. – С. 70, 115, 165, 267, 275.

⁹² Там само. – С. 108, 110, 113, 114, 127, 131, 138, 139, 156, 157 та ін.

⁹³ Там само. – Т. 2. – С. 44.

⁹⁴ Там само. – Т. 1 – С. 108, 110, 113, 114, 127, 131, 138, 139, 156, 157, 159–161, 206, 207, 214, 215, 227, 228, 263, 266, 278.

⁹⁵ Там само. – Т. 1. – С. 142, 214, 215.

⁹⁶ Там само. – Т. 1. – С. 261, 266.

⁹⁷ Там само. – Т. 1. – С. 283.

⁹⁸ Там само. – Т. 1. – С. 83, 84, 89, 214, 257, 263, 266, 278, 311.

літописна форма викладу матеріалу витіснена розгорнутою літературною розповіддю. Відзначимо, що попри низку цінних уточнень подій визвольної боротьби 1648–1657 рр., автор припускається прикрих помилок і неточностей. Питання “Кальник і кальницькі полковники на сторінках Хроніки Феодосія Софоновича” ще не було предметом спеціального дослідження. Джерельною базою для цього є кілька спогадів про військові події у вирві яких згадується містечко Кальник та досить таки точних і яскравих оцінок діяльності полковників Івана Богуна, Остапа Гоголя. Феодосій Софонович тричі згадує м. Кальник у контексті походу “воєводи руського” Чернецького у 1653 р. у Брацлавське воєводство, коли він “попустошив міста Борщагівку, Вінницю, Погребище, Кальник”⁹⁹. Цікаву інформацію про бойові дії Івана Богуна під Вінницею, Монастирищем проти Калиновського й Чернецького автор описує досить стисло, але акцентує увагу на мало знаних фактичних уточненнях, наприклад, про те, що “молодий Кисіль” втопився в ополонці на р. Буг, а пізніше запише про те, що “втече Богун до Монастирища”¹⁰⁰.

Літопис Самовидця – один з найперших творів про визвольну національно-соціальну війну українського народу середини XVII ст. та часів Руїни. За оцінкою українського історика XIX ст. Миколи Костомарова, він є найбільш об’єктивним та повним з подібних джерел, оскільки писався сучасником цих подій. Літопис опрацювали відомі українські вчені Пантелеймон Куліш та Олександр Бодяньський. Останній опублікував його в 1846 р. В літописі Самовидця згадується й “Калишський” (читай Кальницький) полк¹⁰¹.

Описові факти про Кальницький полк, його полковників, зокрема Івана Богуна, Остапа Гоголя містяться в компілятивній, але самостійній і найяскравішій “літературній пам’ятці” початку XVIII ст. – Літописі Григорія Грабянки¹⁰². Автор писав свої записки тоді, коли багато описів та розповідей про життя козаків та їх діяння, особливо “під проводом знаменитого вождя Богдана Хмельницького” були забуті¹⁰³, а тому дозволив собі допустити низку вільних вигадок і неточностей.

Письменник та історик Василь Рубан у другій половині XVIII ст. опублікував коротку літописну розповідь про соціальні та національні зрушення середини й другої половини XVII ст. Вона значно поступається за своїм документальним насиченням літописам Самійла Величка та Григорія Грабянки. Для нашої теми в праці В. Рубана є цікаві дані про кількість у Б. Хмельницького козацьких полків 1650 р. та про кількісний склад Кальницького полку¹⁰⁴.

⁹⁹ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 231, 255, 300.

¹⁰⁰ Там само. – С. 230, 231.

¹⁰¹ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобицах, бывших в Малой России по его смерти. – М.: Университетской типографии, 1846. – С. 14.

¹⁰² Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во “Знання” України, 1992. – 192 с.

¹⁰³ Там само. – С. 5.

¹⁰⁴ Краткая летопись Малая Россия с 1506 по 1770 с изъявлением образа тамошнего правления. – СПб., 1777. – 242 + LXI + 116 с.

Потрібно відзначити, що названі вище літописи зафіксували багато неточних даних, зокрема у назвах полків, прізвищах полковників, кількості козаків у тому чи іншому полку. Першим, хто звернув увагу на це, був Михайло Максимович. У 1855 р. в статті “Известия о летописи Григория Грабянки, изданные 1854 года, ...” він наголошував, що за Б. Хмельницького у 1650 р. було не 15, як це трактується у літописах, а 16 полків. У деяких полках помилково “якийсь пустун поставив” у Чернігівському замість 996 козаків 9096, а у Ніжинському замість 983 – 9083, а “у Кальницькому замість 2046 – 6046”¹⁰⁵. Ці помилкові “цифри повторюються в історіях Симоновського, Рігельмана, Бантиш-Каменського, Маркевича” та у Літописі Рубана¹⁰⁶.

Всеохоплюючими є джерела, які відклалися у результаті діяльності іноземців в Україні. Широко відомими й часто вживаними в науці є праці Гійома Левасера де Боплана, Еріха Лясоти, Жана-Бенуа Шерера та інших авторів. Довгий час мало вживаними були записки Евлія Челебі – турецького мандрівника, який багато подорожував по Молдавії, Україні та Закавказзі. У його праці, присвяченій подіям в Україні зафіксовані побутові, сімейні, військові замальовки, зокрема про фортеці в Києві, Умані, Черкасах, Ладжині тощо. На жаль, Кальник як військова структура не описаний ним, хоча саме тут загинув його брат. Евлія Челебі, як знавець військової справи, дає точні й чіткі описи зброї, військової тактики, соціального духу українства. “Козачий люд, – на його думку, – це стійкий, наполегливий і сердитий народ”, “плем’я безстрашних кяварів”, які викликали у турків “страх”, позбавляючи їх сну та відпочинку¹⁰⁷.

Поступово серед дослідників Визвольної війни українського народу середини XVII ст. належне місце займають думки секретаря абата де Польм’є Ульріха фон Вердума, який відвідав Україну в 1670, 1671 і 1672 років. Він об’єктивно і детально описує населені пункти через які проїздили, зокрема був свідком жовтневої 1671 р. спроби Яна Собеського взяти штурмом Кальник¹⁰⁸. Більш детально про Кальник, його фортифікаційні споруди він описує в “окремому щоденнику” – найважливішим досі знаному джерелі з цих питань, опублікованому К. Ліске¹⁰⁹.

Селянські та шляхетські садиби, побут українців, козаків та етикет прийому гетьманом Б. Хмельницьким іноземних послів, зокрема шведського Готгарда фон Веллінга описані у записках подорожі Конрада Якоба Гільдебранта у 1656–1657 рр. до Чигирини і Суботова¹¹⁰.

¹⁰⁵ Див.: Типографський відбиток у конвалюті самостійному під № П-4262, який зберігається у Відділі стародруків НБУ імені В. Вернадського НАН України. Комплект № 4. – С. 159.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ *Эвлия Челеби*. Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). – Вып. I. Земли Молдавии и Украины. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1961. – С. 337.

¹⁰⁸ *Вердум Ульрих фон*. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське... / Переклад з нім. І. І. Сварника // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 93.

¹⁰⁹ *Liske X. Cudzoziemcy w Polsce...* – S. 60.

¹¹⁰ *Оляничин Домет*. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 р. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 51–56.

Про визвольні змагання українського народу залишили свої щоденники та листи сучасники цих подій у тому числі львівський міщанин Самуїл Казимир Кушевич. Він у 1648 р. пересидів львівську облогу Б. Хмельницького і, на відміну від свого сучасника-львів'янина Б. Зиморовича, розповідає про ситуацію серед львівської спільноти та на теренах України. В листі від 24 липня 1648 р. згадує про сплюндрований татарами Кальник¹¹¹.

Новітнє джерелознавство часів Руїни поповнилося кількома документами, в яких згадується про участь кальницького полковника Василя Лобойка у Лисянській раді 20 лютого 1666 р., яку проводив П. Дорошенко та підписанням ним разом з іншими 10 полковниками Правобережної України та трьома сердюцькими і трьома січовими полковниками “Інструкції послам Війська Запорозького, відправленим на варшавський звичайний сейм, скликаний на березень того ж року”¹¹².

Надзвичайно мало документів про Кальник часів правління І. Мазепи. Виявлене одне донесення гетьмана московському правителю від 8 лютого 1690 р., як відповідь на інструкцію царя Петра І. У ньому І. Мазепа “доповідав”, що робить все, щоб поставити під контроль дороги, якими гінці Запорожжя проїжджають до Варшави і повертаються назад. Гетьман бідкався, що йому невідомо коли і в яку “пору вони з польської сторони відпущені будуть і на які міста, на Білу Церкву або на Немирів”¹¹³ поїдуть. Документ визначає дві дороги, якими гінці повертаються на Січ: 1. Біла Церква – Лебедин – Чорний ліс – Січ; 2. “а якщо на Калник (так у документі – Авт.) то дорога їх буде прямо на Запорожжя”¹¹⁴, оскільки біля Кальника проходив Кучманський шлях.

Важливим, але мало вживаним дослідниками джерелом є епістолярна спадщина учасників визвольних змагань та часів Руїни. До них віднесемо листи кальницьких полковників Василя Варениці до стряпчого Григорія Косагова та Михайла Поповича до І. Самойловича від 14 квітня 1674 р. про побори шляхти біля Кальника¹¹⁵, Петра Дорошенка до Субан Казі-аги¹¹⁶, листування священнослужителів із П. Дорошенком та І. Самойловичем, зокрема Інокентія Гізеля¹¹⁷, лист О. Гоголя до І. Гізеля від 24 листопада 1676 р. про гарантії збереження Поліських маєтностей Києво-Печерської Лаври¹¹⁸. Не менш важливу інформацію відтворюють лист-звернення

¹¹¹ Шість листів С. К. Кушевича з 1648 р. про сучасні події // Жерела до історії України-Руси. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1913. – Т. VI. – С. 116.

¹¹² 1666 р. [лютого 20 (ст. ст.) Під Лисянкою]. Інструкції послам Війська Запорозького, відправленим на варшавський звичайний сейм, скликаний на березень того ж року / Підготував до друк. М. Крикун // Україна модерна. Число 2–3 за 1997–1998 рр. – Львів, 1999. – С. 318–327.

¹¹³ Донесення гетьмана І. Мазепи про його згоду задіяти всі можливі зусилля для захоплення ченця Соломона та перехоплення всіх запорозьких посланців на зворотному шляху з Польщі // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – 2-е вид. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 276.

¹¹⁴ Там само. – С. 277.

¹¹⁵ Письмо Кальницького полковника Василя Варениці к Григорью Косагову с просьбою о помощи ратными людьми... // Акты ЮЗР. – Т. V. 1659–1665. – СПб.: Типография Эдварда Праца, 1867. – С. 162; Акты ЮЗР – Т. XI. – С. 426–427.

¹¹⁶ Акты ЮЗР – Т. XI. – С. 500.

¹¹⁷ Там само. – Т. XII. – С. 34, 134–136.

¹¹⁸ Там само. – С. 819–820.

наказного гетьмана О. Гоголя до сеймика Руського воєводства від 18 грудня 1675 р., як і лист київського полковника Костянтина Солонини та російського резидента у Варшаві полковника Василя Тяпкіна, які змальовують ставлення його респондентів до зайнятої ним посади наказного гетьмана від польської корони¹¹⁹. Ці та інші листи розкривають глибинні стосунки соціуму, задіяного у боротьбі за Україну, політичне, релігійне та культурне протистояння протиборчих сил.

Документальні джерела про Кальник та одноіменний полк використовувалися дослідниками й публіцистами різних років та поколінь. Їхні праці й роздуми розкидані по різних працях, які складають історіографічний доробок, де висловлена низка думок і висновків, котрі інколи суперечать одна одній. Проте, вони мають виняткову цінність, оскільки переконують, що без знання історичного минулого не матимемо майбутнього.

Історіографія проблеми уособлює кілька напрямків: 1. Московсько-російський, 2. Польський, 3. Український, 4. Новітній, який набуває інтенсивного розвитку після здобуття Україною незалежності. Історіограф не може виступати в якості судді, пам'ятаючи, що рано чи пізно він сам предстане перед судом наступних поколінь дослідників теми та Божим судом. Кожний історіографічний напрямок має свої особливі властивості, про що ми скажемо далі. Проте, хочеться звернути увагу на дві риси, які домінують у першому (співвідношення українськості та російськості), а в четвертому (розкріпачення історичних знань та світоглядних позицій сучасних українських дослідників від ленінських постулатів)¹²⁰.

До першого напрямку ми відносимо не тільки праці представників української романтичної історичної думки: Дмитра Бантиш-Каменського, автора "Історії Русів", Миколи Маркевича¹²¹, Михайла Максимовича, фрагментарні замітки О. Рігельмана та Л. Похилевича¹²², але й доробок народницького напрямку в особі професора Університету Св. Володимира В. Б. Антоновича.

Історію українського козацтва другої половини XVII – початку XVIII ст. досліджував перший ректор, професор Університету Св. Володимира Михайло Максимович. В його наукових працях було зібрано та систематизовано виняткового значення фактичний та статистичний матеріал: списки полків, їх полковників та сотенної старшини, матеріали про розвиток козацьких міст та містечок по обидва боки Дніпра¹²³. У цьому нарисі є документи про Кальницький полк, його полковників. Їх значно менше, ніж матеріалів про лівобережні полки. Заслугою автора є також те, що він подає

¹¹⁹ Додатки / Підготував М. Крикун // Україна модерна. – Число 2–3 за 1997–1998 рр. – Львів, 1999. – С. 54–58.

¹²⁰ *Казьмирчук Григорій*. Кальницький полк: історіографія та джерела // Соціальна історія: Науковий збірник / За ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – Вип. IV. – К.: Видавець СПД Цимбаленко, 2008. – С. 54–58.

¹²¹ *Маркевич Николай*. История Малороссии: В 5-ти т. – М.: Типограф. Августа Семена, 1842. – Т. I. – 387 + X с.; Т. II. – 673 + XVI с.; Т. V. – М., 1843. – 345 с. та ін.

¹²² *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 319–320.

¹²³ *Максимович М. А.* Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницького // *Максимович М. А.* Собрание сочинений. – Т. I. Отдел исторический. – К.: Типография М. П. Фрица, 1876. – С. 654–746.

критичні зауваження про праці своїх попередників, виявляє помилки допущені ними¹²⁴.

Надзвичайну вагу мають його підготовчі матеріали, наукові та популярні праці В. Б. Антоновича, котрий у 1891 р.* провів розкопки скіфських могил біля Кальника, склав план колишніх фортифікаційних укріплень, зібрав історичну інформацію про поселення для історико-географічного словника. Матеріали, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України – це ніщо інше, як саморобні каталожні картки, на яких фіксуються історичні події, більшість котрих пов'язана з козацькою добою Кальника. Надзвичайно цінним їх елементом є наявність посилань на джерела, з яких вчений взяв ці відомості.

Представники народницького напрямку М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш в своїх узагальнюючих працях про визвольні змагання 40–80 -х років XVII ст. тільки інколи згадують участь Кальницького полку в тих чи інших військових подіях. Віддаємо належне таланту професора Університету Св. Володимира Миколі Костомарову, який геніально відтворив період Руїни в Україні, детально описав жакливі події запеклої братовбивчої боротьби козацької верхівки за гетьманську булаву та полковницькі перначі, вміле використання її сусідніми державами, які наполегливо бажали загарбати якщо не всю, то, принаймні, “шматочок” української землі. Його праці “Руїна”, “Мазепа та мазепинці” – це неперевершені історичні праці з цієї проблеми, які, на жаль, в школах, та й в цілому суспільстві залишаються невідомі¹²⁵, не говорячи про те, щоб їх перевидати для широкого читацького загалу.

В середині XIX ст. українська літературна інтелігенція, зокрема Тарас Шевченко, а за ним Павло Чубинський у своїй першій версії тексту гімну України, звинувачує Богдана Хмельницького за те, що непродумано зголосився співпрацювати з Московією:

“Ой Богдане, Богдане
Славний наш гетьмане!
На-що віддав Україну
Москалям поганим?!”¹²⁶.

¹²⁴ Там само. – С. 701–702.

* Володимир Боніфатійович Антонович мав намір проводити розкопки біля Кальника ще у 1887 р. Мабуть, він мав зустріч з керівництвом Товариства кальницького цукровобурякового заводу і провів попередні переговори з ним про розкопки, на землі якого знаходилися скіфські могили. Про що красномовно свідчить лист “покірного слуги” керуючого заводом Гаврила Єнні до професора Імператорського університету Св. Володимира у Києві. 14 червня 1888 р. з телеграфної станції м. Дашева до Києва на вул. Жилянську, 20 принесли лист такого змісту: “В исполнение моего обещания честь имею известить Вас, Милостивый государь, что поле, на котором находятся курганы виданные Вами при с. Кальнике, будут совершенно свободны от хлеба к 25 июля с.[его] года, а потому если Вы и по ныне прибываете в намерении раскапывать их, то с вышесказанного числа можете свободно приступить к этим раскопкам, а нам очень приятно будет встретить Вас у себя”. Це була писарська копія листа, а далі рукою підприємця дописано “Примите глубокоуважаемый Профессор мое уважение в истинном к Вам почтении с которым честь имею быть Вашим покорным слугою. Подпись – Гавр. Енни”. Цей документ повторно публікується нами. Він зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. 1. – Спр. 7857. – 1 арк.

¹²⁵ Собрание сочинений Н. И. Костомарова: Исторические монографии и исследования. – Кн. VI. – Т. XV. Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича; Т. XVI. Мазепа и мазепинцы. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1905. – 815 с.

¹²⁶ Чубинський П. Ще не вмерла Україна // Мета – Львів, 1863. – № 4. – С. 271.

У четвертій версії вірша Павло Чубинський опускаючи конкретну назву ворога України (“москалям поганим”), замінивши на невизначене (“ворогам поганим”).

Цінними для читачів є роздуми Михайла Грушевського про Визвольну війну українського народу середини XVII ст., висловлені ним у кількох томах багатотомної “Історії України-Руси”, де належне місце отримали військові події біля Кальника та участь в них Кальницького полку часів Хмельниччини¹²⁷. Історик широко використовує документальні матеріали, які самі розповідають про конкретні події, діяльність кальницьких полковників, у першу чергу Івана Богуна.

Наприкінці XIX ст. Михайло Грушевський виступив з низкою статейних досліджень про Хмельниччину. Аналізуючи діяльність гетьмана, його політичні й дипломатичні заходи вчений звернув увагу на прорахунки, допущені Б. Хмельницьким. Наприклад, говорячи про Зборівську угоду, яку ми зараз розглядаємо як визначну віху у державотворчих процесах гетьмана, історик аналізує її негативно, адже вона загострила стосунки між козацькою старшиною і народом, сприяла втраті першою “ролі проводирів народу”¹²⁸. Неоднозначно великий історик оцінив і Б. Хмельницького. Він назвав гетьмана опортуністом-хитруном, протиставивши його боротьбу чесній і твердій позиції полковника Д. Нечая¹²⁹.

В 1908 р. українська громадськість познайомилася з надзвичайно цікавою й ґрунтовною на той час історичною працею Миколи Аркаса “Історія України-Русі”. Вона викликала неоднозначне ставлення до себе. Особливо висловлював незадоволення нею Михайло Грушевський. Це була неприхована заздрість, адже з’явилась перша синтетична праця з історії України, написана легкою й зрозумілою мовою, яка користувалася увагою й шаную у читачів. У ній автор, розповідаючи про Національну революцію середини XVII ст. та Руїну, згадує Кальницький полк 1650 р., поділений на 18 сотень на чолі з Іваном Федоренком та участь полку в поході Пилипа Орлика у 1711 р. з метою відновлення гетьманської влади об’єднаної України. Правда, він тут акцентує увагу тільки на тому, що татари, союзники Пилипа Орлика, із-під Білої Церкви розбіглися по містах і селах, у тому числі й по території Кальницькому полку, грабуючи й забираючи у ясир людей¹³⁰. Польська історична думка та знання про участь Кальницького полку у боях Національно-визвольної боротьби фрагментарно формується завдяки спогадам учасників цих подій. Поляки називали цю подію громадянською війною, відштовхуючись від невірного теоретичного постулату про належність українських земель до споконвічних польських. В той час

¹²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. - К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Кн. I. – С. 492, 493.

¹²⁸ Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина, історичний ескіз // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Львів: НТШ, 1898. – Т. XXIII. – С. 13.

¹²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова). – К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Кн. I. – С. 13.

¹³⁰ Аркас М. М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В. Г. Сарбея. – Факс. вид. – К.: Вища шк., 1990. – С. 189, 301.

українські вчені справедливо визначають її, як національно-визвольну революцію. Ми б конкретизували цю оцінку ще наявністю великої ваги громадянських зрушень.

Довгий час польська історична думка розвивалася під впливом концепції Кохановського, мало звертаючись до потреб глибокого вивчення документальних засад, які відкладались як у польських, російських так і українських джерелах. Так, польський великий коронний гетьман Ян Собеський в листах описує штурм поляками Кальника у 1671 р.¹³¹

Радянська історіографія 20 – 30-х рр. ХХ ст. розглядала “Селянську війну на Україні” середини XVII ст. з точки зору її відповідності теорії класової боротьби. Звідси Б. Хмельницького розглядали як “зрадника і запеклого ворога повсталого українського селянства”, жорстокого усмирювача українського народу, який часто співпрацював з польськими та московськими панівними верствами, про що свідчить ганебна Зборівська угода¹³².

Українська радянська історіографія цих років дуже обережно досліджувала й розкривала окремі сюжети проблеми, особливо після святкування “преславного” 300-річчя возз’єднання України з Росією. Найбільш популярними були аспекти життя й діяльності кальницького полковника, а пізніше наказного гетьмана Івана Богуна, котрий в силу певних політичних та військових подій служив Речі Посполитій. Набули популярності “стерильні” енциклопедичні статті, у яких автори вимушено під тиском радянської цензури брехливо твердили, що “Б(огун) був палким прихильником возз’єднання України з Росією”, що його звинувачували у “таємних зносинах з росіянами”; неточно визначали дати, коли полкова квартира переносилася у м. Вінницю, в яких роках кальницький полковником був Іван Богун; акцентували увагу на спільній успішній боротьбі козаків і московитів у 1659 р., забувши таку подію, як Конотопська битва, в якій кальницький полк брав участь на боці Івана Виговського¹³³ тощо.

Західноукраїнські вчені 20 – 30-х років ХХ ст., особливо Іван Крип’якевич, досліджуючи розбудову української держави Богданом Хмельницьким згадують участь кальницького полку і його полковника Івана Богуна у військовому поході під зверхністю наказного гетьмана Дем’яна Лисовця під Камянець-Подільський у 1651 р.¹³⁴ Розглядаючи “Каталог полковників 1648 – 1657 рр.”, цей автор, слідом за В’ячеславом Липинським, твердить, що серед полкової старшини були вихідці з шляхти (наприклад, Іван Богун), міщан (Матвій Гладкий), духовенства (Іван Абрамович) та “старинних козаків” (Джалалій). Кальницький полковник Іван Богун пройшов Хмельниччину пліч-о-пліч з великим гетьманом. Історик помилково

¹³¹ *Werdum Y. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671 // Scriptorum rerum Polonicarum – t. 4 – Krakow, 1878; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego – T. 1. – Krakow, 1880.*

¹³² *Б. Хмельницький // Большая советская энциклопедия. – М.: БСЭ, 1935. – Т. 59. – С. 816, 817.*

¹³³ *Голобуцький В. О. Богун Іван // Радянська енциклопедія історії України. – Т. 1. – К.: УРЕ, 1969. – С. 168–169; Візир М. П. Вінницький полк // Там само. – С. 309.*

¹³⁴ *Крип’якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького (І. Рада, ІІ. Генеральна старшина) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 138–140. Праці історично-філософської секції. – Львів: НТШ, 1925. – С. 76, 79.*

ототожнює Івана Федоренка з Іваном Богуном: “Іван Федоренко Богун, П 1649–1657 і даліше”¹³⁵.

В Інституті рукопису НБУ імені Володимира Вернадського зберігається 42-сторінкова машинописна стаття про адміністративний поділ України часів Б. Хмельницького, в якій автор робить порівняльний аналіз стану 16 полків, створених згідно зі Зборівським договором 1649 р. і після Переяславської ради 1654 р.¹³⁶. Тут же знаходяться матеріали, присвячені 11 полкам, в яких зібрані прізвища полковників, обозних, осавулів, отаманів, лавників та інших посадовців. Пізніше Іван Крип'якевич внесе значні правки і в 60-х роках ХХ ст. ці матеріали опублікує. У книзі “Київський полк і Правобережжя”, де зафіксовано шість прізвищ посадовців Кальницького полку, визначені дати їх урядування, зокрема Якова Петренка (ІХ. 1659), Івана Сірка (Х.1659), Андрія Штанька (ХІ.1658), Івана Вертелицького (VII. 1659), Василя Варениці (ІХ. 1664) та Андрія Ребриковського¹³⁷.

Сучасна історична наука з цієї проблеми значно змістовніша та більш різножанрова, ніж праці вчених попередніх періодів. Увагою дослідників користувалися біографічні розвідки, присвячені О. Гоголю та І. Богуну. Концентрованою працею, присвяченою смерті Івана Богуну, де є низка оригінальних думок й матеріалів підготувала петербурзька дослідниця доктор історичних наук, професор, очільник Центру з вивчення історії України при Санкт-Петербурзькому університеті Т. Г. Яковлева. Вчена, зібравши й систематизувавши польські, російські та інші документи, проаналізувавши наявну літературу, переконливо доводить, що Іван Богун був вимушений у 1663–1664 роках “узяти участь у... наступі на Лівобережну Україну” польського війська¹³⁸. Описуючи події січня–лютого 1664 р., коли польська армія під проводом короля Яна Казимира спробувала взяти штурмом м. Глухів, вона наголошує, що І. Богун “повідомив мешканців цього міста про план шляхти”, чим зірвав його захоплення. Поляки про це дізналися завдяки доносу “офіцера”* й згодом його розстріляли. Дискусійним питанням є сюжети, чи скарали полковника поляки, чи збереглася могила українського героя¹³⁹.

У контексті Національно-визвольної боротьби років Хмельниччини деякі історики зупинялись на формуванні козацьких полків. Професор Валерій Степанков з Кам'янець-Подільського університету схиляється до думки, що Кальницький полк виник у травні 1648 р. в результаті діяльності Максима

¹³⁵ Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького. VII–IX // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 151. Праці історично-філософської секції. – Львів: НТШ, 1931. – С. 123–124, 127, 129.

¹³⁶ Крип'якевич Іван. Адміністративний поділ України за Б. Хмельницького // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. Х. – Спр. 17584. – 42 с.

¹³⁷ Киевский полк и Правобережье // ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. 18807. – Арк. 35 зв.

¹³⁸ Яковлева Т. Г. Загибель Івана Богуну // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 139.

* Цим офіцером, на думку В. Б. Антоновича і В. А. Беца, був Павло Тетеря, який, щоб “захистити своє гетьманство від всіляких претензій, вирішив знищити всіх із старшин, хто міг бути йому загрозою у цьому сенсі. Він послав королю, зайнятому осадю Глухова, донос про зраду козаків, які знаходилися у королівському таборі у кількості декількох тисяч, і головним чином на їх наказного гетьмана Богуну”.

¹³⁹ Яковлева Т. Г. Загибель Івана Богуну – С. 140

Кривоноса, а Кальник став центром, навколо якого відбуваються важливі події боротьби українського народу проти польських залог¹⁴⁰.

Про Івана Богуна “українського козака, полковника сподвижника Б. Хмельницького” на 13 рядочках розповідає новітня Російська енциклопедія. Автор, (а він залишається невідомим), вперше у російськомовній праці відверто наголосив на тому, що І. Богун “після приєднання України до Росії відмовився присягнути царю Олексію Михайловичу”, одночасно продовжував підтримувати великого гетьмана¹⁴¹.

Кальницькому полковнику Івану Богуну присвячували праці й інші вчені. Зокрема, в деяких згадується, що у 1650 р. при ньому в Кальнику стратили п'ять козаків за участь у вбивстві якогось шляхтича¹⁴². Наприкінці минулого століття в літературних працях справедливо часто звертали увагу на співпрацю наказного гетьмана І. Богуна з польською короною і його трагічну смерть¹⁴³. Суперечлива військова кар'єра І. Богуна часто призводить до вимушеного загострення уваги на службі полковника польському королю¹⁴⁴, або на його вірній співпраці з Б. Хмельницьким¹⁴⁵. Час вимагає, щоб неординарна особистість Івана Богуна знайшла врешті-решт об'єктивну і всебічну оцінку. Полковник був людиною свого грізного й суперечливого часу, коли, навіть така геніальна особистість, як Іван Богун, не завжди могла служити своїй вітчизні відповідно до своїх переконань, реалізовувати свої ідеї та задуми. Ось чому, ми бачимо у його діяльності такі суперечливі вчинки.

Останнім часом популярності набуває думка, яку висловив король Ян Казимир у листі до своєї дружини Марії Людовіки від 14 березня 1664 р.: “Насправді Богун найзліша людина на світі. Він розумно вчинив з ворогами, обіцяючи приєднатися до них, якщо доведеться битися: але мене попередили інші козацькі офіцери про його зраду. Я наказав його заарештувати, думаючи покарати його рукою ката, ... але Господь покарав його інакше”¹⁴⁶. Сучасні краєзнавці з м. Глухова й вчені Глухівського національного університету ім. О. П. Довженка все більше схиляються до правдивості цієї думки, розвиваючи її в руслі – Іван Богун загинув під час штурму Глухова, а не від руки ката¹⁴⁷, чим ставлять під сумнів думку відомих українських дореволюційних істориків В. Б. Антоновича і В. А. Беци¹⁴⁸. Один з найоригінальніших й найбільш знаних дослідників історії козацтва ХХ ст. Олена Апанович не тільки підтримувала думку В. Антоновича і В. Беци, але й безапеляційно твердила, що Івана Богуна в 1664 р. поляки “розстріляли під

¹⁴⁰ Степанков В. С. Розвиток подій Національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року // Подільська старовина. Зб. наук. праць / Відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця: У надзаголов. Вінницький обласний краєзнавчий музей, 1993. – С. 154, 160.

¹⁴¹ Большая энциклопедия: В 62-х т. – Т. 6. – М.: Терра, 2006. – С. 441.

¹⁴² Обухов В. В. Полковник Богун: Козацькому роду нема переводу. – К.: Б. вид., 2006. – С. 31.

¹⁴³ Яковлева Т. Г. Загибель Івана Богуна.

¹⁴⁴ Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. 6.

¹⁴⁵ Обухов В. В. Вказана праця. – С. 34

¹⁴⁶ Listy Jana Kazimirza do Maryi Ludowiki (wyd Czarmak) // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – S. 22.

¹⁴⁷ Бєлашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини (До глухівського періоду історії України (1708–1782 pp.). – Глухів: Глухів. держ. університет, 2005. – С. 20.

¹⁴⁸ Антонович В. Б., Беца В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 146.

Новгородом-Сіверським під час походу польського короля Яна Казимира на Лівобережну Україну”¹⁴⁹.

Звичайно, ці матеріали використовували в своїх наукових та популярних працях наші попередники та сучасники: від таких визначних метрів історичної науки, як І. П. Крип'якевич, Я. Р. Дашкевич до краєзнавців, зокрема місцевих жителів села Г. О. Таченка, В. В. Мацька, дашівчанина І. В. Пилипчука, студентки Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка Т. С. Голубевої, публіциста Віктора Мельника.

Заслужують шани дослідження О. І. Гуржія, В. В. Панащенко, В. С. Степанкова, В. А. Смолія, в яких розкриваються окремі сюжети козацького Кальника¹⁵⁰. Новітні оцінки з цього аспекту знаходимо в консолідованих статтях, опублікованих у новітній історичній енциклопедії¹⁵¹. Зазвичай, її автори користувалися тільки невеликими виїмками з якогось одного-двох томів “Актів” або збірника документів, чим збіднювали свої можливості об’єктивного висвітлення ролі міста у козацькій національно-визвольній революції другої половини XVII ст.

На зламі 80-х – початку 90-х років ХХ ст. до окремих сюжетів теми зверталися науковці України. Наприклад, Р. І. Остах пропагувала свої результати досліджень на кількох історико-краєзнавчих конференціях, які регулярно проводились у тодішньому педагогічному інституті м. Вінниці. Зокрема, її доповіді були присвячені порівняльному аналізу кількісного складу козаків Кальницького і Брацлавського полків та уточненню території, яку ці полки займали¹⁵². Професор Микола Кравець із Вінниці аналізував Щоденник Ульріха фон Вердума як важливе джерело вивчення соціальних, економічних та військових візій часів Руїни. Він наголосив, що необхідно ґрунтовно дослідити діаріуші автора, опубліковані німецькою мовою, де конкретно описуються військові битви за Кальник 1671 р.¹⁵³

Новітня вітчизняна історіографія представлена низкою праць різного гатунку й тематичної направленості. В них дослідники зупиняються на окремих аспектах визвольних змагань другої половини XVII ст. Зокрема, Т. А. Балабушкевич сконцентрувала свою увагу на вивченні територіальних меж полків Правобережної України¹⁵⁴. Професор О. І. Гуржій, конкретизуючи

¹⁴⁹ Апанович О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького // УІЖ. – 1995. – № 4 – С. 44.

¹⁵⁰ Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – С. 21, 22, 41; Панащенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). – К., 1997; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999 та ін.

¹⁵¹ Панащенко В. В. Вінницький полк // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 567–568; Горобець В. М. Кальницька оборона // Там само. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 45 та ін.

¹⁵² Остах Р. І. Територія Брацлавського і Кальницького полків у 1649 р. у зіставленні з сучасною гелогографічною картою // Тези доповідей Шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 15; Її ж. Чисельність козаків у Брацлавському й Кальницькому полках 1649 р. // Тези доповідей Дев’ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С. 29–30.

¹⁵³ Кравець М. М. Україна другої половини XVII ст. у висвітленні Ульріха фон Вердума // Тези і доповіді ІV республіканської наук. практ. конф. з істор. краєзнавства. – К., 1989. – С. 55–56.

¹⁵⁴ Балабушкевич Т. А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України: 36. наук. праць. – К., 1991. – С. 28–29.

цей сюжет, наголошує, що Кальницький полк після Зборівської угоди став прикордонним полком між Козацькою державою та Річчю Посполитою¹⁵⁵. Професор Дніпропетровського національного університету В. М. Заруба аналізує адміністративно-територіальний поділ українських козацьких полків. Зібраний значний документально-літературний матеріал, але, на жаль, він мало що додає для поглиблення вивчення полково-сотенного устрою Кальницького полку¹⁵⁶. Дослідник з Києва, відштовхуючись від статейних матеріалів І. Крип'якевича, конкретизує адміністративний устрій Подільських земель часів визвольної боротьби середини XVII ст.¹⁵⁷

Доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка Олексій Сокірко у своїй надзвичайно оригінальній праці, присвяченій Конотопській битві 1659 р. припустив, що “за деякими даними, ще й Кальницький” полк брав у ній участь¹⁵⁸. Це припущення йде врозріз з матеріалами “Актів ЮЗР”, про що ми, використовуючи з них матеріал, стверджуємо у нашій монографії – Кальницький полк та його старшини мужньо захищали місто від спроб московських військ захопити Конотоп.

Низка досліджень останніх років присвячена Конотопській битві 1659 р., прорвавши замовчування, показали приховану фальсифікацію російською¹⁵⁹ та радянською історичною наукою цієї події, детально проаналізували різні її аспекти¹⁶⁰. На жаль, у більшості в них, практично, не говориться про участь Кальницького полку у цій битві. Винятком є деякі газетні та інші незначні публікації, в яких констатується факт участі цього полку в переможній битві козаків над московськими інтервентами XVII ст.¹⁶¹

Зразком сучасної руськості в історіографічному здобутку про часи Руїни є праця І. Б. Бабуліна, присвячена Конотопській битві. Головним лейтмотивом описового матеріалу є звинувачення вчених України в нещирості й необ'єктивному висвітленні цієї події, зокрема у перебільшенні кількості московських військ. Автор наголошує на миротворчій політиці Олексія Михайловича, котрий наполегливо старався розв'язати проблему мирними засобами; відсутності звірств московитів та незначній кількості їх втрат. Він широко використовує звинувачувальні терміни щодо України – “заколот”, “розбійні напади козацьких і татарських загонів на прикордонні міста і повіти півдня Росії”, щоб підкреслити вороже ставлення українських козаків до

¹⁵⁵ Гуржій Олександр. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основа, 1996. – С. 21.

¹⁵⁶ Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1682 рр. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007. – С. 45–46, 51–52, 109, 111, 121, 126, 128, 137, 140–140, 145, 174, 162, 163, 174, 181, 191, 196, 179–198, 209.

¹⁵⁷ Сигидин М. С. Зміни в адміністративному устрої Подільських земель періоду визвольної війни // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К.: У надзаглов.: Інститут історії України НАН України, 1991. – С. 56–61.

¹⁵⁸ Сокірко Олексій. Конотопська битва 1659 р.: Триумф у час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 16.

¹⁵⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения словян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С. 229.

¹⁶⁰ Див.: Конотопська битва 1659 року. – К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. – 178 с.

¹⁶¹ Див.: Павленко Сергій. Битва під Конотопом 1659 року // Голос України. – 2009. – 4 липня – С. 11.

московитів¹⁶² тощо. У цій праці згадується участь Кальницького полку, очолюваного Іваном Вертелецьким у Путивльській битві¹⁶³.

Нещодавно оприлюднена праця Юрія Лукашевича, автора-аматора, про козаків України, де є широко вживаний матеріал про кількісний склад Кальницького полку і його полковників. Зокрема, автор вважає, що першим кальницьким полковником у 1648 – першій половині 1649 р. був Остафій Усваницький, він же Остап Вінницький, а Коваленка, призначеного П. Дорошенком у 1667 р, наголошує дослідник, у 1685 р. розстріляє Юрій Хмельницький¹⁶⁴.

Практично всю інформацію про козацький Кальник та його полк зібрав й систематизував Микола Крикун, звернувши увагу на мало дослідженні аспекти, зокрема полковництво Івана Богуна, бойові дії, в яких брав участь полк. Звичайно не всі фрагменти є повноцінними. Так, пишучи про Остапа Гоголя, історик чомусь відмовив йому в праві називатися одним із кальницьких полковників¹⁶⁵.

У низці досліджень, в тому числі Миколи Крикуна, аналізується діяльність О. Гоголя на посаді “наказного гетьмана” з 4 квітня 1675 по 1678 рік, відповідно до універсалу короля Яна III Собеського. У цій роботі наголошується на тому, що йому підпорядковувалися “городові Могилівський, Брацлавський, Кальницький і Уманський полки”, що він вимушений був прийняти це призначення, оскільки у нього не було ніякого виходу із військово-політичного становища, яке склалося в ті роки в цьому регіоні¹⁶⁶.

Помітним явищем у вітчизняній історіографії з цієї проблеми є праці Володимира Кривошеї. Зосередивши увагу на дослідженні генеалогії козацької старшини, він, зокрема проаналізував загалом 391 козацьких полковників з 205 родин, дійшов висновку, що більшість з них були вихідцями з православної шляхти. Серед них траплялися й старшини єврей-вихристкі та польські шляхтичі-католики, які прийняли православне хрещення. Зокрема, нас зацікавила проблема питомої ваги шляхти в козацькому війську за реєстром 1649 р. Дослідження істориків засвідчили, що у Кальницькому полку, в якому було 2050 козаків за В. Липинським нараховувалось 79 (3,8 %), а за працею В. Кривошеї – 216 (10,5 %) шляхтичів¹⁶⁷. Надзвичайно цікавим є матеріали роду Богунів та іншої старшини, котра була пов’язана з Кальницьким полком¹⁶⁸. В іншій праці автор

¹⁶² *Бабулин И. Б.* Битва под Конотопом 26 июля 1659 года. – М.: Цейхгауз, 2009. – С. 8, 9.

¹⁶³ Там само. – С. 10, 13.

¹⁶⁴ *Лукашевич Ю. Б.* О козаках Украины. – СПб., б. изд., 2006. – С. 23, 40, 122.

¹⁶⁵ *Крикун Микола.* Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К.: Критика, 2006.

¹⁶⁶ *Крикун М.* Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. Число 2 – 3 за 1997–1998 рр. – Львів, 1999. – С. 37.

¹⁶⁷ *Кривошея Володимир.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – 2 - е вид, доп. – К.: Стилос, 2004. – С. 119.

¹⁶⁸ Там само. – С. 116–117, 185.

зібрав й опублікував матеріали про кальницьких полковників, сотенних старшин, постарався визначити роки їх правління цими підрозділами¹⁶⁹.

У наступних розвідках В. В. Кривошея продовжує конкретизувати сюжети родоводів учасників боротьби, зокрема полковників і сотників Кальницького полку Івана Дмитровича Сірка, Остапа Гоголя, Івана Богуна, Ярему з роду Вечорок – сотника борщагівської сотні¹⁷⁰.

Персональний склад старшин Кальницького полку розглядається у черговій праці В. В. Кривошеї. У ній розкривається родовід Остапа Гоголя та Івана Богуна та низки сотників і козаків, акцентуючи увагу на шляхетській їх належності. Цікаво, що деякі сотники, що служили в Кальницькому полку, були полковниками інших полків у різні часи¹⁷¹.

Історія Кальницького полку, діяльність його полковників розглянута О. Ю. Даном у контексті розвитку Східного Поділля – Брацлавщини у період національно-визвольних змагань та громадянської війни після смерті Б. Хмельницького до Мазешинового правління. Автор зібрав і детально сконцентрував матеріали про полк, м. Кальник, пов'язавши їх з діяльністю інших полків Правобережжя. Змістовні додатки значно розширюють соціально-економічне тло розвитку Кальника, визначають його власників та подимний склад¹⁷².

Використавши документальні матеріали Державного архіву Вінницької області, В. І. Нагорний зупинився на увінчанні героїчної минувшини Хмельниччини та Руїни у пам'ятниках та пам'ятних знаках¹⁷³. Ця праця, як важливий напрямок потрібна, але необхідно уважно ставиться до матеріалу, про який йде мова. Наприклад, автор переконує читача, що у Кальнику “зберігся кам'яний будинок, в якому за переказами та документами (?! – Авт.) знаходився полковий курінь Івана Богуна”¹⁷⁴. Які документи про кам'яницю? Яких часів? Радянських? Так! Але все це смішно, оскільки це саманно-кам'яна споруда, яка давно втратила первозданий вигляд. Це сучасна сільська житлова споруда, в якій все перебудовано.

Дослідження публіцистичного характеру, як, наприклад, Миколи Шудрі засвідчують той неприємний факт, що написання праці поспіх, бажання надати їй полемічного характеру не сприяють поглибленому вивченню проблеми. У невеликому нарисі про О. Гоголя він допускає багато

¹⁶⁹ Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – Ч. І. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – 2 - е вид., уточн. і вип. – К.: Стилос, 2005. – С. 44 – 45.

¹⁷⁰ Кривошея В. В. Вузлові протиріччя як передумови Національної революції середини XVII ст. // Наукові праці історичного факультету державного університету. – Т. XXIV. Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів (до 90 - річчя УНР). – Запорозжя: Просвіта, 2008. – С. 13, 17.

¹⁷¹ Кривошея В. В. Вінниччина козацька (персональний склад старшини) // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць / Ред. колегія: Григорук П. С. та ін.: У надзаголов. Вінницька обласна державна адміністрація та ін., 1999. – С. 115 – 119.

¹⁷² Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648 – 1676 рр.) – Видання 2 - е. – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2004. – 287 с.

¹⁷³ ДАВО. – Ф. 4971. – Оп. 1. Спр. 10. – Арк. 56, 63.

¹⁷⁴ Нагорний В. І. Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 років в пам'ятниках історії та культури на Вінниччині // Тези доповідей і повідомлень IV Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1998. – С. 477.

припущень, як от: “У квітні–липні 1654 р. міг очолювати український полк. Упродовж 1654 – 1661, 1663 – 69, 1663 – 75, можливо, посідав полковницький уряд у Війську Запорозькому”¹⁷⁵.

Про дату надання Кальника в користування якомусь боярину Шелибору, як можливу першу згадку про містечко в опублікованих джерелах згадала одеська дослідниця Олена Білецька¹⁷⁶.

Гідним внеском в сучасне козакознавство є праця директора Українського інституту воєнної історії професора Олександра Гуржія та доктора історичних наук Тараса Чухліба, у якій належне місце відведене яскравим постатям І. Богуна, О. Гоголя, І. Сірка та іншим полковникам Кальницького полку. Автори на належному рівні розглянули дискусійну проблему “ототожнення” постатей Івана Богуна з Іваном Федоренком. Доведено, як твердять автори, що це різні постаті, оскільки вони інколи, як свідчать документи, не могли бути одночасно у різних місцях, розв’язуючи різні політичні або військові завдання¹⁷⁷. Автори допустили кілька неточностей, зокрема, визначаючи початок посідання кальницького полкового уряду Іваном Сірком, датують його 1658 р. Це невірна думка, оскільки він став полковником після Конотопської битви, замінивши на цій посаді Вертелецького.

Про кошового отамана Івана Сірка, а в кінці 60 - х років XVII ст. Кальницького полковника, який “у 1659 р. розпочав збирати охочих до походу на татарські улуси за згодою Юрія Хмельницького”, пишуть у своїй праці Володимир Маслійчук та о. Юрій Мицик. Вони справедливо наголошують, що ці походи не завжди присвячувались визволенню українських невільників з неволі, а мали головно мету грабувати татарські кочовища¹⁷⁸.

Останніми роками до вивчення історії України XVII ст. прилучився Сергій Коваленко*. У змістовних і добротно виготовлених довідкових виданнях ним поставлені і на належному рівні розв’язанні мало знані питання “Великого повстання 1648–1657 р.” та Руїни. У цих працях розглядаються низка питань з історії Кальницького полку, де висловлено низку цікавих думок з приводу мало відомих кальницьких полковників (Іван Куницький), названо визначних осіб, зокрема Василя Вареницю, Іванчула, Степана та Якова Коряцьких, які пізніше проявлять себе на старшинських посадах в інших українських козацьких полках¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Шудря Микола. Лицарі булави: Розповіді про українських гетьманів. – К.: Велес, 2008. – С. 214.

¹⁷⁶ Білецька Олена. Поділля в політиці польського короля Казимира Ягайловича (за перших п’ять років правління – 1447 – 1452 рр.) // Поляки на півдні України та Криму. – Одеса–Опол’є–Вроцлав, 2007. – С. 10.

¹⁷⁷ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Сто великих постатей і подій козацької України. – К.: Арій, 2008. – 462 с.

¹⁷⁸ Маслійчук Володимир, о. Юрій Мицик. Кошовий отаман Іван Сірко. – К.: Видавець ПП Наталія Брехуненко, 2007. – С. 21.

* Він народився у 1956 р. у м. Києві, у 1980 р. закінчив Київський політехнічний університет, після чого до 1999 р. працював у цьому знаному навчальному закладі на посаді доцента. Підготував низку надзвичайно цікавих і змістовних праць, присвячених козацькій добі. Здобув науковий ступінь кандидата технічних наук, зараз є керівником видавничого центру “Стікс” і проекту “Загадкова Україна”.

¹⁷⁹ Коваленко Сергій, Пугач Олена. Опис козацької України 1649 - го року: Довідник. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 2004. – С. 29 – 34.

Через чотири роки після виходу в світ попередньої праці вчений опублікує енциклопедію, присвячену Україні часів Богдана Хмельницького, де значно ширше й повніше подає матеріал про Кальницький полк і його полкове місто. Зокрема, він помилково називає дату першої згадки міста у писемних джерелах (1545 р.), коли ж насправді місто згадується вперше у 1448 р., наводить ґрунтовні роздуми про долю багатьох кальницьких полковників, у тому числі Андрія Ребриківського, Василя Лобойка, Гаврила Коваленка та ін.¹⁸⁰

Інформативні матеріали про Кальницький полк вміщено в черговому довідковому виданні Сергія Коваленка часів Хмельниччини 1649-го року, де конкретизуються раніше висловлені думки, які наповнюються новим змістом і фактичним матеріалом, обстоюються нові підходи до вивчення окремих проблем¹⁸¹.

Останім часом вітчизняні дослідники звертають увагу на вивчення родоводу козацької старшини. Праці В. Кривошеї та О. Дана є яскравим підтвердженням розробки цього важливого історіографічного напрямку. Зазвичай увагою користуються полковники, зокрема кальницькі, коли вони посідали полковницький уряд, їх переміщення і дуже мало уваги звертають на їх родовід, або сім'ю. В. Кривошея фрагментарно зупинився на “спорідненні чи посвояченні Дмитра Чечеля з Оленою Андріївною Ребриковською (донькою полковника Кальницького, а потім охочепіхотного)”¹⁸². З цього невеликого фрагменту випливає кілька проблем, на які дослідники мають звернути увагу: наїзди козацької старшини на чужі маєтності, як це робила й польська шляхта, були звичною справою і правом волі сильного. Так вчинив Д. Чечіль, який “насильно відібрав” у Олени с. Нехаївку, тоді коли її чоловік Павло Козловський (пізніше значний військовий товариш) був у кримському полоні. Конкретніше потрібно досліджувати аспекти, як, наприклад, кому належали маєтності – батькові Олени Андрію Ребриковському, чи її чоловікові?

Віддамо належне публіцистичним дослідженням, присвяченим національній революції середини XVII ст., підготовленими краєзнавцями І. В. Пилипчуком, В. В. Мацьком, Г. О. Таченком та І. О. Радзіх, І. Волошенком. Більшість їхніх праць у форматі газетних статей знайомили читачів з окремими аспектами військових та соціальних подій, які мали місце біля чи в самому Кальнику, діяльністю окремих кальницьких полковників. Іван Володимирович Пилипчук – колишній учитель Дашівської школи, палкий і наполегливий дослідник місцевої історії, написав низку праць, які зараз зберігаються у місцевому музеї с. Городок Іллінецького району Вінницької області. Це 12 саморобних, віддрукованих на друкарській машинці збірок, де зібраний і оприлюднений раніше опублікований його газетний

¹⁸⁰ Коваленко Сергій. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – У 3-х т. – Т. 2. – К.: Вид-во “Стікс-Ко”, 2008. – С. 102 – 136.

¹⁸¹ Коваленко Сергій. Опис козацької України 1649-го року: Довідник. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 2004. – 152 с.

¹⁸² Кривошея В. В. Полковник Дмитро Чечіль і його рід // Наукові записки з історії України: Зб. ст. – Вип. 6. – Кіровоград, 1997. – С. 12.

матеріал, у тому числі й про Кальницький полк та його старшину. Ця проблема сконцентрована у підготовленій в 1983 р. брошурі, де частково описуються події визвольних змагань 1648–1677 рр., перераховуються прізвища кількох полковників, що займали кальницький полковий уряд¹⁸³. В інших своїх працях І. В. Пилипчук розкривав історію Кальника та одноіменного полку дуже скупі і фрагментарно, зокрема писав, про археологічні знахідки: кремнієві ножі, кам'яну сокиру, дротики з кварцю, рештки глиняного посуду, залишки поселень трипільської культури, скарб римських монет тощо¹⁸⁴. Іван Волошенко, аналізуючи історію м. Монастирища акцентує увагу на окремих аспектах Кальника, зокрема його належність Янчинським, складу Кальницького козацького полку, його полковника Івана Богуна, його військові бої з С. Чернецьким, наводить оцінки польських вчених В. Коховського та Твардовського, які вони давали кальницькому полковнику¹⁸⁵.

Нещодавно світ побачив об'ємний за великим науковим матеріалом і широкою інформативною насиченістю довідник Вікторії Колесник про життя й діяльність польських магнатів і шляхти, у тому числі тих, хто брав активну участь у Національно-визвольній революції 1648 – 1657 рр. і часів Руїни (Михалон Жевуський, який у 1674 р. відвойовував Кальник). Є статті про власників Кальника графа Володимира і графиню Теклю Потоцьких. Заслугує уваги скрупульозно підібраний науковий джерельний та літературний матеріал¹⁸⁶.

Нам належить праця, написана на основі опублікованих джерел, в якій систематизовано весь наявний до сьогоднішнього дослідницький матеріал. Це дозволило показати Кальницький полк у буремні роки Хмельниччини – від його становлення й участі в московсько-польській війні. Звернувши увагу на діяльність Івана Богуна, ми зацентрували увагу на його позиції під час Переяславської ради, спробах польської дипломатії повернути його до співпраці з польською державою¹⁸⁷. Щоправда, матеріал, який ми використали, значно розширений у цій монографії. І це закономірно, оскільки стаття є етапом у напрацюванні опублікованих досліджених раніше матеріалів з цієї проблеми. Ми переконані, що й у подальшому зуміємо розширити і ці матеріали, уточнюючи й конкретизуючи історію Кальницького полку.

В 2009 р. опублікована перша монографія про історію виникнення, військову звитяжну боротьбу козаків Кальницького козацького полку з 1648 по 1711 р., позицію кальницьких полковників у складних дипломатичних,

¹⁸³ Пилипчук І. В. Визвольна боротьба (Про подвиги селянсько-козацького війська під проводом Максима Кривоноса). – Б. м., 1983. – 5 с.

¹⁸⁴ Пилипчук І. В. Історія рідного краю. Окраса Поділля. – Дашів, 1984. – С. 1, 2, 3; *Його ж.* Краєзнавство в школі. – Б. м., 1979. – С. 3, 6, 9, 10, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 30, 32, 34, 44, 51 та ін.; *Його ж.* На берегах Собу. – Б. м., 1966 – 1982. – С. 8, 9, 11, 17, 30, 26, 31, 35, 41 та ін.

¹⁸⁵ Волошенко І. Монастирищина: З історії рідного краю. – Черкаси: Січ, 1995. – С. 20, 21, 25, 26, 27, 29.

¹⁸⁶ Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО “Розвиток”, 2007.

¹⁸⁷ Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Кальницький козацький полк у буремні роки Хмельниччини (1648 – 1657 рр.) // Сіверщина в історії України: Науковий збірник. – Суми: Видавничий будинок “Еллада”, 2008. – С. 58 – 63.

соціальних та військових подіях. У ній вперше в повному обсязі вибрані й проаналізовані документи з “Актив” та “Архіву” Південно-Західної Росії та інших опублікованих джерел. Дослідженню історії полку передують розділ, в якому розкривається соціально-економічний розвиток Кальника від найдавніших часів до середини XVII ст. на основі документів з “Гродських книг” Віницького, Луцького та Брацлавського судів. Наступний розділ присвячений аналізу стану джерельної та історіографічної літератури з цієї проблеми. У праці є додатки, зокрема план замку, складений професором університету Св. Володимира Володимиром Антоновичем, світлина сучасного вигляду куреня Івана Богуна у Кальнику¹⁸⁸.

Нещодавно на сайті Московського університету ім. М. В. Ломоносова у секції “Юриспруденція”, де є підсекція “История отечественного государства и права” після юридичної праці С. Г. Буніна без прізвищ авторів і назви при випущеному списку посилань та додатків опублікували українською мовою нашу працю “Кальницький козацький полк (1648 – 1711 рр.)”¹⁸⁹. Воістину, кажуть, шляхи твої Боже невідомі. Хто, з якою метою подав кастровану монографію, коли всі російськомовні статті завершуються посиланнями на джерела? Чому саме на московському Інтернет-сайті, а не на українському? Але будемо сподіватись, що й в такому вигляді наша праця для російського читача принесе користь з проблем українських козацьких полків.

Скажемо кілька слів і про іншого “Інтернет-птаха”, котрий знайомить читачів з технічною “полуничкою” під назвою “Знайшли дуб Івана Богуна”. У цьому маленькому опусі, не соромлячись, приписують нам, немовби знайдені в архівах документи, які і підтверджують думку про Іванового дуба¹⁹⁰.

Звичайно, Інтернет-сторінки з історичних проблем с. Кальника сьогодні є чи не найповнішим і надто швидким інформаційним полем, джерелом знань про рідне село, про відомих кальничан, про праці присвячені рідному краю. Але є маленьке але... Надто часто брудними й неточними фактами насичені інтернетівські файли, інформаційно спотвореними матеріалами, дихають неповагою до багатьох сюжетів історичної минувшини села, його людей.

Кореспондент газети “Урядовий кур’єр” Віктор Шпак порушив важливий аспект – участь Кальницького полку у військових діях проти Петра I в 1711 р. Зокрема, він стверджує, що спочатку цей полк, який підпорядковувався гетьману Івану Скоропадському був вимушений битись проти Пилипа Орлика, але після ніщівної поразки біля Лисянки “козаки і жителі Корсунського, Білоцерківського, Чигиринського, Торговицького, Кальницького, Богуславського і Канівського полків перейшли на бік Орлика”¹⁹¹.

В новітніх дослідженнях, присвячених Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст. часто, як це, наприклад, зробив Юрій

¹⁸⁸ Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Кальницький козацький полк (1648 – 1711 рр.). – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2009. – 98 с.

¹⁸⁹ <http://www.Lomonosov-msu.ru>. (С. 5 – 55).

¹⁹⁰ <http://obsepver.sd.org.ua>.

¹⁹¹ Шпак Віктор. Пилип Орлик – український Вашингтон // Урядовий кур’єр. – 2009. – 27 червня. – С. 8.

Чернецький невірно пишуть про “Кальницький (пізніше – Вінницький)”, як науково обґрунтований факт існування такого полку¹⁹². Насправді, і це треба усвідомити чітко всім, що Кальницький полк практично ніколи не змінював своєї назви від днів його виникнення до 1712 р. – останнього року його існування. Просто на кілька років осідок полку був перенесений до Вінниці і тільки кілька раз його назвали Вінницьким. В “Актах” ми тільки раз зустріли цю назву, а у всіх інших документах він називається Кальницьким. Звертаємо на це увагу, оскільки не тільки науковці, краєзнавці, але особливо сучасні політики, задовольняючи свій місцевий патріотизм, акцентують увагу на подвійній його назві.

Останнім часом з’являються дослідження про Кальницький козацький полк, в яких висловлюються дивні і необґрунтовані висновки. Зокрема, Ігор Радзіх вважає, що Іван Федоренко, якого у Реєстрі 1649 р. називають кальницьким полковником, ним не був. Цю посаду обіймав Іван Куницький. Або розповідає про те, що Іван Богун разом з Тимошем Хмельницьким у 1653 р. ходили на Молдавію. Не менш абсурдним є висновок, що храмовим святом с. Кальника є день Покрови, а не Пресвятої Богородиці. І коли це Юрія Хмельницького “силою вивезли до Москви”?¹⁹³

На завершення історіографічного та джерелознавчого огляду з цієї проблеми вважаємо за доцільне наголосити на тому, що історія Кальницького полку, принаймні у плані використанні цього бренду знайшла своє втілення у новітній праці кальничанина, поета Віктора Сокола. В цій роботі є вся історія України, розпочинаючи від князів Київської Русі і до сьогодення, але практично відсутнє минуле Кальницького полку в тому обсязі, на який він заслуговує¹⁹⁴.

Нами підготовлене новітнє спеціальне монографічне дослідження про Кальник, написане на основі виявлених опублікованих джерел і різножанрової літератури, в якому у відповідних розділах розкривається боріння кальницьких козаків, їх полковників за щастя й долю України, розкрито ті труднощі і звитяжний надлюдський військовий труд українства, безпосередніми учасниками яких були козаки і мешканці Кальника¹⁹⁵.

Завдання цієї книги полягає в тому, щоб, на основі нововиявлених архівних та літературних джерел, яких немає у кн. II про Кальницький полк, проаналізувавши історичне тло становлення й розвитку Кальника розкрити виникнення й діяльність Кальницького полку на першому етапі Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та його подальшій долі у другій половині буремного XVII ст. – початку XVIII ст. з урахуванням нових документів і літературних висновків. Ми далекі від думки, що сьогодні повністю виявили й дослідили звитяжну роль козаків Кальницького полку, його полковників та осавулів. Першочерговим завданням є дослідження

¹⁹² Чернецький Ю. О. Україна: Історія. Природа. Мистецтво. – Харків: Вид-во Клуб сімейного дозвілля, 2009. – С. 27.

¹⁹³ Радзіх І. Край козацької вольності. – Вінниця: Консоль, 2008. – С. 68, 73, 86.

¹⁹⁴ Сокол Віктор. Кальницький полк: історико-краєзнавчий нарис. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 384 с.

¹⁹⁵ Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. III. Дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. – К.: Логос, 2010. – С. 58 – 119.

польських та російських джерел з цього питання, що передбачає майбутню поїздку до Польської держави, усвідомлення доцільності написання ґрунтовної праці про місто Кальник та Кальницький полк.

Буквально перед поданням рукопису цієї монографії до друку при сприянні кандидата історичних наук Івана Миколайовича Кисіля ми змогли опрацювати документи, присвячені Кальнику доби Національно–визвольної війни українського народу 1648–1657 р., які звертають увагу дослідників на адміністративний устрій міста, зміну власника, протистояння міщан свавіллю німецької залоги тощо.

Розділ II

Козацький Кальник в буремні роки Хмельниччини (1648–1657 рр.)

Грізний 1648 рік започаткував виняткової сили й потужності зсув в українському суспільстві. Обрання гетьманом Війська Запорозького непересічної особистості Богдана-Зіновія Хмельницького струснуло не тільки Запорожжя, але й навколишній світ. Визвольна революція українського народу, будучи складовою частиною революційних потрясень Європи середини XVII ст., маючи при цьому низку характерних властивостей, зокрема цементуючої сили революційних зрушень – козацтва та затятої непримиренної боротьби селянства за свою волю та кращу долю.

До 1648 р. в Україні, згідно з даними польської комісії 1638 р., було тільки 6 полків по тисячі реєстрових козаків у кожному. “Це полки: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський і Переяславський”, котрі підпорядковувалися урядовим комісарам¹⁹⁶.

Початкові військові події Національно-визвольної революції збудили визвольні ідеї на Правобережній Україні, породили бажання створення козацьких полків – однієї з найважливіших організаційних форм військового протистояння потугам Речі Посполитої відновити бажаний для шляхетського стану мир і спокій бунтівного українського народу. “Козацький” літописець Самійло Величко пише: “На початку війни Хмельницького з поляками у 1648 році учинилося обіруч Дніпра 20 козацьких полків”. На лівобережжі Дніпра 10 (Київський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький і Полтавський) і на Правобережжі України стільки ж (Чигиринський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Богуславський, Білоцерківський, Паволоцький, Брацлавський, Кальницький, Уманський і Подільський)¹⁹⁷.

Літописець Самійло Величко включив до складу полків, які на 1648 р. ще не існували, наприклад Подільський, або Богуславський, який утворився за Мазепиного гетьманування, або Стародубський, який виділиться із Ніжинського у 1663 р. З 1650 по 1654 рр. на Україні було 17 територіальних і три військових полки.

Літопис Самовидця подає іншу кількість полків та їхні назви. Зокрема, на Лівобережній Україні він виділяє 10 полків. Крім полків, які названі у С. Величка, автор літопису другої половини XVII ст. називає ще Ічанський, Ірклевський, а Гадяцький називає Зіньківським, а також в його праці відсутній Стародубський¹⁹⁸. За цим же джерелом на Правобережжі Б. Хмельницький створив 11 полків. Замість Богуславського та Подільського Самовидець

¹⁹⁶ Максимович М. А. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. I. Отдел исторический. – С. 659.

¹⁹⁷ Величко Самійло. Літопис. – Т. I. – С. 214.

¹⁹⁸ *Летопись Самовидца*. Починається війна Збаражская, року 1649. – С. 14.

називає Могилівський, Животівський та Лисянський. Відсутній також Київський полк¹⁹⁹.

Кальницький полк сформувався, можливо, у травні–липні 1648 р. Конкретні документи, котрі б висвітлювали цю важливу подію, відсутні. Можна припустити, що створення полку відбувалося спонтанно і пов'язано з діяльністю першого полковника – Остафія Гоголя (1648 р. – перша половина 1649 р.)²⁰⁰. За даними Володимира Кривошеї, в серпні 1648 р. Іван Нечай починає службу у Кальницькому полку наказним полковником.

Самійло Величко і Григорій Грабянка у своїх працях наводять один з епізодів визвольної боротьби. Б. Хмельницький після двох блискучих перемог під Жовтими Водами та Корсунем підійшов до Білої Церкви, де продовжив облаштування свого війська, щоб “вести далі збройну боротьбу”²⁰¹. На початку липня 1648 р. він дізнався, що у фортеці Нестерварі (зараз м. Тульчин) ховалася “сила силенна жидів та шляхти”²⁰² і вирішив їх “дістати”. Він послав 4000 козаків під проводом полковника Ганжі “добути” фортецю. Ганжа, прийшовши до міста, погодився взяти викуп з обложеної шляхти та євреїв. “Козаки викуп узяли, жидів же всіх, ... порубали”²⁰³. Через кілька днів Б. Хмельницький під Нестервар відіслав полковника О. Гоголя з такою ж кількістю козацького війська, яке зустріло козаків Ганжі, коли вони повертались зі здобиччю. Козаки О. Гоголя запропонували “поділитися” багатством, взятого Ганжею біля Нестервара, але отримали відмову. Тоді 4000 молодців О. Гоголя при 3 – 4 гарматах²⁰⁴ підступили до Нестервара, який було взято штурмом. Було знищено шляхту, євреїв, жовнірів. О. Гоголь здобув небачені багатства²⁰⁵. Ми, відштовхуючись від факту присутності О. Гоголя недалеко від Кальника, пов'язуємо з ним створення Кальницького полку. Григорій Грабянка наголошує, що саме у червні 1648 р. Хмельницький поділив своє зростаюче військо на полки, настановив полковників, полкову старшину та курінних отаманів²⁰⁶.

Про участь Кальницького полку у визвольних подіях 1648 р. достеменно нічого невідомо. Можна припустити думку, що коли український народ вів боротьбу з коронною армією під Жовтими Водами та Корсунем він тільки формувався. Можливо, його козаки включились у боротьбу тоді, коли восени Б. Хмельницький розпочав похід на Захід, завдавши поразки шляхті під Пилявцями. Брав участь полк і в битві під Збаражем, Берестечком та інших битвах.

Кальник, як важливий військовий центр, наприкінці 1648 р. потрапив у вир військових подій. Львівський міщанин у своєму листі від 24 липня цього

¹⁹⁹ Максимович М. А. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. I. Отдел исторический. – С. 660 – 661.

²⁰⁰ Там само. – С. 702.

²⁰¹ Самійло Величко. Літопис. – Т. 1. – С. 83 – 84.

²⁰² Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 45.

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Самійло Величко. Літопис. – Т. 1. – С. 84.

²⁰⁵ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 45.

²⁰⁶ Там само. – С. 43 – 44.

року писав: “Орда татарська вже була пішла до Криму з великою кількістю полонених і здобиччю”²⁰⁷.

1649 р. вирізняється з-поміж інших років початкового етапу визвольних змагань. Поляки врятували себе завдяки зраді гетьманського союзника – кримських татар, які примусили Богдана Хмельницького підписати Зборівську угоду – юридичну основу формування Української козацької держави.

Після Зборівської битви 1649 року і підписання миру з Польською Короною йде формування полкової системи у Козацькій державі гетьмана Б. Хмельницького. Згідно зі складеним реєстром було створено 16 полків. “Поділля розбилося тоді між трьома полками: Брацлавським, Уманським та Кальницьким”²⁰⁸. На думку українського вченого М. Н. Петровського, на початку 1649 р. в Україні було 30 територіальних полків²⁰⁹. Із шістнадцяти полковників шість за походженням були шляхтичами (Михайло Громико, Данило Нечай, Іван Федорович-Богун, Антон Жданович, Федір Лобода, Мартин Пушкар), шість були вихідцями із козаків – Федір Якубович, Тиміш Носач, Прокоп Шумейко, Ясько Воронченко, Семен Савич, Філон Джеджалій, двоє із заможних міщан: Матвій Гладкий і Мартин Небаба²¹⁰. Вельмишановна Тетяна Таїрова-Яковлева, з праці якої ми взяли цю інформацію, не назвала Остапа Гоголя – кальницького, подільського полковника, а згодом польського наказного гетьмана Правобережної України, шляхтича із с. Гоголів Летичівського повіту (тепер Хмельницька обл.), сподвижника Б. Хмельницького. На початок гетьманування І. Виговського залишилися живими Іван Богун-Федорович*, Мартин Пушкар, Філон Джеджалій і Тимофій Носач²¹¹. Знову чомусь Т. Таїрова-Яковлева не назвала прізвища О. Гоголя, який пережив великого гетьмана.

Реєстр не задовольняв більшість посполитих селян, які не потрапили до цього списку. В селянському й Запорозькому козацькому середовищі виникають незадоволення не тільки тим, що більшість учасників боротьби залишилися поза реєстром, але й тим, що польська шляхта й магнати правдами й неправдами повертаючись у свої українські маєтності старалися повернути втрачені прибутки за минулі роки. Виникають селянсько-козацькі бунти. Б. Хмельницький своїми універсалами бажав утихомирити народні маси, вимагав послуху, але не завжди досягав бажаної мети. Часто він звертався універсалами до суспільства, щоб втихомирити козацтво, наказував полковникам негайно страчувати всіх, хто буде винним у заколотах. Щоб продемонструвати свою рішучість у цьому питанні він “розпорядився

²⁰⁷ Шість листів С. К. Кушевича з 1648 р. про сучасні події // Жерела до історії України-Руси. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1913. – Т. VI. – С. 116.

²⁰⁸ Григор'єв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С. 62.

²⁰⁹ Покровський М. Н. Нариси з історії України. – К., 1940. – Вип. 4. – С. 233. Ця цифра завишена, оскільки “Реєстр” був складений у жовтні-грудні 1649 р., де подаються зовсім інші дані.

²¹⁰ Таїрова-Яковлева Т. К вопросу о старшине в начале гетманства Ивана Мазепы // UCRAINICA RETROPOLITANA. – Вып. 2.: Сб. статей. – СПб., 2008. – С. 45.

* Тетяна Таїрова-Яковлева підтримує думку своїх попередників, які ототожнювали Івана Богуну з Федоренком (Федоровичем).

²¹¹ Там само.

стратити у Києві організаторів повстання у Кальнику”, коли був вбитий пан Лагивницький²¹². Професор В. Б. Антонович подає трохи інше написання цього прізвища. Він записав: “Весною тут (у Кальнику – Авт.) збунтувався народ і вбив пана Легевницького”²¹³.

Зборівська угода започаткувала юридичне й практичне формування козацької демократичної держави. Полково-сотенна адміністративна реформа сприяла консолідації української спільноти у розв’язанні нагальних державних завдань. Перш за все, було звернено увагу на захист західних кордонів. Кальницький, Брацлавський та Уманський полки, котрі давали “більше 7000 війська”²¹⁴, завжди перші вступали у боротьбу з Польщею. Західними містами Кальницького полу були сотенні міста Вінниця і Прилука.

Письменник та історик Василь Рубан (1742 – 1795) у своїй короткій історії України твердить, що у 1650 р. “було війська Малоросійського козацького біля 60000 самих хороших виборних реєстрових козаків, а особливо охотного козацького війська безліч”²¹⁵. Гетьман Б. Хмельницький розподілив Україну на 15 полків, призначив до них полковників, списав тільки самих виборних або реєстрових козаків: Чигиринський – полковник Федір Якубовський, 3189 козаків; Черкаський – полковник Іван Воронченко, 2989; Канівський – полковник Семен Павинський, 3120; Корсунський – полковник Лук’ян Мозир, 3492; Уманський – полковник Йосип Глух, 3830; Брацлавський – полковник Данило Нечай, 2802; Кальницький – полковник Іван Федоренко, 6046; Київський – полковник Антон Адамович, 2080; Переяславський – полковник Федір Лобода, 2150; Кропивнянський – полковник Філон Джеджалій, 2083; Острівський – полковник Тимофій Носач, 1988; Миргородський – полковник Матвій Гладкий, 3188; Полтавський – полковник Прокіп Шумейко, 9083; Чернігівський – полковник Мартин Небаба, 9096²¹⁶.

В Писарівському літописі читаємо: “тим часом Хмельницький полководців (напевне потрібно полковників – Авт.) по всій Україні настановив. Чигиринському (полку) сам Хмельницький говорять; Черкаському Воронченко, Переяславському Лобода, Канівському Кутак, Брацлавському Нечай, Білоцерківському Іскра, Уманському Степко, Корсунському Мороз, Кальницькому Гоголь, Гадяцькому Бурляй, також і в інших містах”²¹⁷.

В літописних джерелах на початковому етапі визвольної національної боротьби їх автори подають різну кількість полків та кількість козаків у них. На таке різночитання вперше звернув увагу Микола Маркевич. Так, у літописі Розумовського, який пізніше використає у своїй праці Шерер, зазначалось, що всіх полків у Богдана Хмельницького в 1650 р. було 15, в яких нараховувалось

²¹² Собрание сочинений Н. И. Костомарова: Исторические монографии и исследования. – Кн. IV. – Т. IX–XI. – С. 350.

²¹³ ІР НБУ НАН України. – Ф. І. – Спр. 8182 б. – Картка № 64.

²¹⁴ Крип’якевич Іван. Адміністративний поділ України за Б. Хмельницького. – С. 6.

²¹⁵ Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 с изъяснением образа тамошнего правления. – С. 24.

²¹⁶ Там само. – С. 25.

²¹⁷ Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. V. – С. 43.

37 549 реєстрових козаків, а в Кальницькому – 2046²¹⁸. За літописом Василя Рубана відповідно було полків – 15 із 57 889 козаків, а у Кальницькому полку Івана Федоренка нараховувалось 6046²¹⁹. За Кониським, в гетьмана у цьому році було 18 полків, в списках яких було 37600 козаків, зокрема був не тільки Кальницький, очолюваний тим же Іваном Федоренком під полковницьким перначем якого було 2000 козаків, але й Вінницький Петра Стягайла, в якому нараховувалось 1600 козаків²²⁰.

Найбільшу довіру викликають цифри про кількісний склад Кальницького полку, занесені у Реєстр 1649 р. Кальницький полк очолював Іван Федоренко. Він складався з 19 сотень, в яких була різна кількість козаків: *Кальницька сотня* (сотник Курило Волошин) – 198 козаків (+ з Содорівки (Тодорівки) – 11), *Животівська* (Логвин) – 131 козак, *Борщагівська* (Крисько), – 147 *Тетіївська* (Фесько Фенченко) – 79, *Погребищанська* (Федір Григоревич) – 174, *Липовецька* (Онисько) – 100, *Балабанівська* (Олексій) – 51, *Іллінецька* (Іван Туровець) – 49, *Кунянська* (Іляш Радуленко) – 77, *Рахновська* (Павло Курбала) – 34, *Терлицька* (Василь Варениця) – 100, *Дашівська* (Гришко Сурмач), – 40 *Жорницька* (Мартин) – 71, *Оментинська* (Сергій Кгресько) – 30, *Бабинська* – (Ігнат) – 100, *Прилуцька* (Василь Антоненко) – 100, *Вінницька* (Ярема Урошович – 296, *Немирівська* (Лаврін Кгерелуха) – 214, *Вороновицька* (Семен, Сава, Лахно) – 59. Всього нараховувалося в цей час у полку 1976 козаків²²¹.

В 1654 р. у Кальницькому полку залишилось тільки п'ятнадцять сотень. Він втратив Борщагівську, Погребищанську, Прилуцьку та Тетіївську, які будуть включені у новостворений Паволоцький полк²²². Кальницький полк з 1654 р. дістав тимчасову назву Вінницького, а містечко Кальник перетворилось з полкового на сотенне²²³. Пізніше до полку повернеться попередня назва – Кальницький. З 1667 до 1712 р. Кальницький полк, на думку деяких дослідників, з Вінницького був перейменований на Брацлавський²²⁴. Висновки цих дослідників є невірними і спростовуються низкою документів з “Архіву ЮЗР (Тт. 9 – 13)” та дослідженнями, зокрема професора Університету Св. Володимира Г. Г. Павлуцького, який твердить, що у 1664 році “Вінниця була визначена полковим містом замість

²¹⁸ Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. V. – С. 105; Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – Ч. I. – М.: Типография Николая Степанкова, 1842. – С. 244.

²¹⁹ Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. V. – С. 106.

²²⁰ Там само. – С. 107.

²²¹ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданная О. М. Бодянским. – М.: В Университетской типографии, 1875. – С. XIV – XV.

²²² Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. II. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 129.

²²³ Там само. – С. 129, 135.

²²⁴ Гудзевич А. В., Любченко В. Є. Давньоруське місто в історико-географічному вимірі // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 29–30 листопада 2001. – Вінниця, 2001. – С. 65.

Кальника”²²⁵. Десь біля Кальника був хутір Ганни, коханої жінки Івана Богуна²²⁶.

У 1650 р. в Богдана Хмельницького, згідно з інформацією, яку зібрав посол царя Олексія Михайловича при гетьмані Василь Унковський було 17 полків. Кальницький полк очолював полковник Іван Богун*. Правда, в цьому донесенні також записано, що “Полк Чернігівський очолював полковник Іван Богун”²²⁷. Звичайно, що це якийсь прорахунок московських збирачів інформації. Хоча вони правильно відзначили, що “у всіх де полках записаних козаків сорок тисяч. А до цього часу міщани і повітові люди козаки”²²⁸.

Після поразки Б. Хмельницького під Берестечком від поляків і підписання ним Білоцерківської угоди 1651 р. в Кальнику, постоем стояло 10 взводів швабського (німецького), найманого війська, яке визискувало з міщан Старого і Нового Кальника великі побори.

15 листопада 1651 р. міщани Старого і Нового Кальника через своїх бургомістрів: Данила, Андрія Пугача, Гаврила Юрченка, присяжного (лавника) Андрушка, писаря Василя Бубличенка²²⁹, подали лист, скріплений “печаткою Кальника”²³⁰ до свого “пана волинського каштеляна Миколая Чарторийського з проханням захисту від накладної на них “непомірної повинності жовнірського постоем”, яка примушує їх розбігатися, покидаючи свої житла”²³¹. Повірений князя і княгині Ізабелли “шляхетний Криштоф Терлецький” подав 23 листопада 1651 р. до Луцького гродського суду лист (скаргу) міщан Кальницьких з проханням захистити їх від свавілля постояльців²³².

Професор Михайло Максимович у своїй критичній статті, присвяченій розгляду змісту Літопису Григорія Грабянки називає не 15, не 17, як це робить Микола Костомаров, а 16 полків, що були у 1650 р. у гетьмана. На відміну від Миколи Костомарова, він пише, що Кальницьким полковником у цей час був Іван Федоренко²³³. Цю ж думку він повторив в іншій своїй праці²³⁴.

²²⁵ Павлуцкий Г. Г. Деревяные и каменные храмы. Древности Украины. – Вып. I. – К.: Изд-ие Императорского Московского археологического общества, 1905. – С. 75.

²²⁶ Сорока Юрій. Іван Богун. Роман. У 2 – т. – Харків: Фоліо, 2010. – Т. 2. – С. 234.

* Микола Костомаров пише: “Всіх полків у 1650 році шістнадцять ... Кальницький, під начальством Івана Федоренка, займав лівий берег Бугу від Вінниці до Райгородка, останньої сотні Брацлавського полку, на північ до берегів Десни, остання сотня Кальницького полку була Прилуки; береги Собу до Погребищів (яке було останньою сотнею на кордоні полку Білоцерківського), у нинішньому повіті Липовецькому, у північній частині Брацлавському, у північно-східній Вінницького, займав західну частину Таращанського і північну половину Махновського. Всіх сотень у ньому було вісімнадцять. Між ними – міста Вінниця і Липовець і значні містечка Немирів і Животів” (Див.: Собрание сочинений Н. И. Костомарова: Исторические монографии и исследования. – Кн. IV. – Т. IX – X. – С. 346 – 347).

²²⁷ 1650, августа–декабря. I. Наказ Василию Унковскому... // Акты ЮЗР. – Т. VIII. – СПб.: Типография В. В. Пратца, 1873. – С. 351.

²²⁸ Там само.

²²⁹ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – С. 908.

²³⁰ Там само. – С. 629.

²³¹ Там само. – С. 629.

²³² Там само. – С. 628.

²³³ Максимович М. Известие о Летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года, ... – С. 151.

²³⁴ Максимович М. Обозрение городских полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого // Див.: Типографський відбиток у конвалюті самостійному під № П-4262, який зберігається у Відділі стародруків НБУ імені В. Вернадського НАН України. Комплект № 4. – С. 18.

В 1651 р козацьке військо, очолюване Іваном Богуном – “другим козацьким генералом”, заволоділо Вінницею. Так розпочалась перша Вінницька оборона, яка тривала від 1 до 10 березня. Польські жовніри великого коронного гетьмана М. Калиновського “хоч з великими труднощами” переправились через р. Буг, “заволоділи були містом Вінницею. Центром оборони став монастир, навколо якого зведено три лінії оборони. Іван Богун на р. Буг підготував на льоду ополонки, прикривши їх соломою й снігом. 1 березня польський авангард на чолі з полковником С. Лянцкоронським буде заманений у цю пастку. Багато польських жовнірів потоне, інші відступлять. Ввечорі до м. Вінниці підійдуть основні сили польської армії. Міщани, запаливши місто, відступили до укріплень і з козаками відбивали атаки поляків. Захисники 3 березня відступили до другої, а 5 березня – до третьої лінії укріплень.

Б. Хмельницький відправив на допомогу Івану Богуну уманського полковника Й. Глуха. По дорозі він розгромив під Липовцем польський роз'їзд, а 10 березня його козаки напали на ворожий обоз під Вінницею. Поляки панічно відступили, місто знову вдалося відвоювати. У “Вінницькій обороні” Іван Богун з “полками Чигиринським, Полтавським, Кальницьким, Брацлавським, які мали кожний від двох тисяч чоловіків козаків”* примусили М. Калиновського “відступити від міста”²³⁵. Опісля польські війська “відступили безладно під фортецю Бар, втративши чотири тисячі п'ятсот піхотинців і артилерію”²³⁶. Можемо дозволити собі припущення, відштовхуючись від суджень О. Рігельмана, що Кальницький полк робив спроби штурмом взяти Кам'янець.

Іван Богун (р. н. невідомий – 1664) – полковник Кальницького полку, займає виняткове місце в гетьманському оточенні на першому етапі Козацької революції 1648–1657 рр. та Руїни. У 1651 р. коронний гетьман Калиновський, який щойно звільнився з татарського полону, підійшов до Красного, взяв місто Бар і “забив на масляну” Нечая, підійшов до Вінниці, де “у монастирі закрався був Богун, полковник паволоцький (? – Авт.)”. Він дев'ять днів відбивав атаки польського війська. Тільки за допомогою осавула Хмельницького Демка козаки відтіснили Калиновського до Польщі²³⁷.

Берестецька битва червня–липня 1651 р. повною мірою розкрила полководницький талан Івана Богуна. Завдячуючи його продуманому тактичному відступу, було збережено основну частину професійного українського козацького війська. Кальницький полковник був різнобічно розвиненою людиною. Це, зокрема, проявилось під час грудневих 1653 р. дипломатичних переговорів кримського хана та гетьмана з королівськими дипломатами. Ян Казимир, зазнавши чергової поразки, був вимушений піти

---

* В. С. Степанков ставить під сумнів достовірність думки О. Рігельмана, що у Івана Богуна було близько 2-х тис. козаків. Див.: *Степанков В. С.* Вінницька оборона // *Енциклопедія історії України.* – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 568.

²³⁵ Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще,... Александра Ригельмана. 1785 – 86 года. – М.: В Университетской типографии, 1847. – С. 77.

²³⁶ Там само.

²³⁷ *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх. – С. 254.

на переговори з союзниками. За основу було взято статті Зборівського договору 1649 р. До табору польського короля приїхали “від кримського царя Караш мурза перекопський, а також Ширінь-бей мурза, а від гетьмана писар Іван Виговський, полковник Іван Богун та Жижелов кропивенський”²³⁸. В сучасній історичній вітчизняній літературі ці перемовини визначаються другорядними, а тому, на, думку проф. Наталі Яковенко, на них і були послані два “полковники-статисти”. Після їх завершення ніякого тексту угоди не складено²³⁹.

В другій половині березня 1653 р. польські війська, очолювані коронним гетьманом Речі Посполитої С. Потоцьким, розпочали наступ на Україну. Вони поступово витиснули козацькі залоги з Волині і розпочали нищити Східне Поділля. Михайло Грушевський, використовуючи польську військову інформацію, писав: “З Павлочі військо пішло під Кальник”, де знаходився Іван Богун з уманським полковником. Польських кінних жовнірів очолювали Чернецький і Маховський. “Заставши козаків в Кальнику вони дали їм битву, а ті не витримавши вночі утікли до Балабанівки, а звідти з людьми з інших містечок пішли до Монастирища”²⁴⁰. Біля міста битви не відбулося, оскільки козаки “замкнулися у місті”, де зібралося біля 70 тис. посполитих, і “стали боронитися”²⁴¹.

Про ці події пізніше Іван Виговський дав подібні, але більш конкретні пояснення дій польського війська. “За два тижні до Великодня (6 квітня н. ст. – Авт.) напали крадькома п. Чернецький та полк. Маховський з 15 тис. війська; вирубали і випалили гетьманські городи: Погребище, Борщагівку, Монастирище, Немирів, Кальник, Балабанівку, та різні містечка, котрих імені не пам’ятаю...”²⁴². Про військові злочини польського війська дослівно інформувала Європу “реляція в Theatrum Europ”, зокрема польська армія “здобула приступом Погребище, Борщагівку, Кальник і Іллінці, вирубала все що було і спалила міста, забрали багату здобич і господарювала як хотіла...”²⁴³.

Кальницький полк у 1653 р. був втягнутий в українсько-молдавські стосунки. Б. Хмельницький, прагнучи розширити склад антипольської коаліції, вирішив залучити до союзу Молдавського господаря Василя Лупу, зцементувавши цей союз шляхом одруження свого сина Тимоша з його донькою Розандою. Протягом двох попередніх років Тиміш, за дорученням батька, рятував свого тестя. У квітні 1653 р. Хмельниченко вкотре прийшов на допомогу Василю Лупу, повернувши йому молдавський стіл.

²³⁸ Отписка посланников из Умани с известием о мире, заключенном гетманом и крымским царем с королем польским. 14 декабря // Акты ЮЗР. – Т. XI. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1878. – С. 89.

²³⁹ Яковенко Наталія. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-е вид.. – К.: Критика, 2005. – С. 337.

²⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол. : П. С. Сохань – К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Кн. I. – С. 492.

²⁴¹ Там само. – С. 492.

²⁴² Там само. – С. 493.

²⁴³ Там само. – С. 493.

Господар підбив недосвідченого Тимоша приєднати до Молдавії Валахії. Спочатку доля була прихильною до гетьманича, але після створення сильного союзницького об'єднання Валахії, Польщі, Трансільванії та інших держав регіону, успіхи облишили Тимоша. Восьмитисячне козацьке військо під керівництвом кальницького “полковника Миколи (? – Авт.) Федоренка “порубало мультянське та мадярське військо”²⁴⁴, але потім потрапило в облогу в фортеці Сучаві. Біля двох місяців йшли запеклі бої кожний день. Героїзм, зухвалі козацькі вилазки не могли здолати новоприбулі військові сили, зокрема військо Дмитра Вишневецького, запеклого ворога Тимоша, який відібрав у нього його наречену.

Полковник Федоренко, після трагічної смерті Тимоша, за дорученням господарші, очолив оборону “до приходу Богдана Сочавську фортецю”²⁴⁵. “Федоренко з козаками зробили сильну вилазку, – пише Микола Костомаров, – вдарили на угорців і поляків і вразили так, що вони втратили багато убитими і пораненими”²⁴⁶. У фортеці розпочався голод, козаки, позбавлені хліба й води, гризли шкіру. Частина козаків схилилась до здачі фортеці, тим більше, що поляки обіцяли помилування від імені короля. Федоренко ж віддавав перевагу смерті, ніж здачі. Польські джерела, використані Миколою Костомаровим, передають слова Федоренка польському регіментарю Кондрацькому: “Ми готові скласти зброю на умовах короля, але знайте, що хоча козаки в скрутному становищі, хоч голод мучить і ворожа зброя не дає нам ні хвилини спокою, проте ми готові захищатися, поклавши свої голови, як подобає хоробрим, ніж купити життя ціною такої здачі, яка буде ганебною”²⁴⁷. Козаки Федоренка, забравши тіло Тимоша, залишили фортецю Сучаву й вирушили в Україну до Чигириня.

У тому ж році Кальник знову ж потрапив у запеклі бої поляків на Поділлі. У березні 1653 р. С. Чернецький – “воєвода руський, – як запише Феодосій Софонович, – з військом польським попустошив міста Вінницю, Борщаговку, Погребище і Кальник. Богун, полковник, втік до Монастирища, якому на допомогу прийшов уманський полк”²⁴⁸. Чернецький уманського полковника уб'є, місто спалить, а частина козаків і міщан “повтікала” з монастирищанського замку, хто куди міг”²⁴⁹. Вмілі військові маневри Богуна, смертельне поранення С. Чернецького примусять поляків відступити з України. Польський письменник, учасник цих боїв, В. Коховський дасть таку характеристику Івану Богуну “Богун мав вдачу лисиці, яка показує собакам зуби або хвіст. Він був сильний і хитрий... вславився невтомністю і швидкістю дій”²⁵⁰.

²⁴⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 89.

²⁴⁵ Собрание сочинений Н. И. Костомарова. Исторические монографии и исследования. – Кн. IV. – Т. IX–XI. – С. 532.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Там само. – С. 533.

²⁴⁸ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 231.

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Крип'якевич Іван. Богдан Хмельницький. – К., 1964. – С. 192.

Кальницький полковник Іван Богун, не сприйнявши результатів Переяславської ради, разом з полком не присягнув на вірність московському царю Олексію Михайловичу, про що свідчить цікавий документ – “Переписні книги приведення до присяги на підданство царю Олексію Михайловичу жителів малоросійських міст”. Відомо, що після Переяславських подій 8 січня 1654 р. представники царя, зокрема Василь Бутурлін та інші члени московського посольства – “стольники, стряпчі і дворяни” роз’їхались по 17 козацьких полках, щоб прийняти присягу. У першій половині січня 1654 р. у Вінницький (Кальницький полк) для прийняття присяги царю прибув Федір Глебов²⁵¹.

Присяга відбувалась з великими труднощами. Якщо козаки під тиском гетьмана та його старшини ще присягали більш-менш організовано, то міщани досить недовіжливо ставились до цього дійства. Цілі полки не присягали московському царю. Ті ж полки, які присягнули, були розписані детально, скільки громадян того чи іншого міста або села полку присягнули царю. Наприклад, у Корсунському полку, який присягнув на вірність, було описано конкретно, який населений пункт і кількість обивателів це зробили, а як підсумковий висновок записано так: “Роспись Корсуньского полку городов: в городе Корсуні сотников 2 ч., атамана 1 ч., казаков 784 ч., мещан 26 ч. – В городе Стеблеве: сотников 1 ч., атаман 1 ч., есаулов 2 ч., казаков 347, мещан 15 ч.”²⁵². “У 17 полках привели до присяги 122.545 осіб”²⁵³.

Були полки, зокрема Уманський, Вінницький (читай Кальницький – Авт.), які відмовились від присяги й були розписані тільки населені пункти, які займали сотні того чи іншого полку. “Список міст і острожків і містечок і сіл полку Вінницького: місто Рахни, місто Дашів, місто Кальник, місто Лінці ... І всіх жилих міст і острожків і містечок і сіл і деревень і пустих міст 62”²⁵⁴. Так само розписано й Уманський полк.

Представників Кальницького й Уманського полків не було на Переяславській Раді 8 січня 1654 р., про що свідчить “Реєстр учасників Переяславської Ради”. Правда, в “Списку” тих, хто присягнув на вірність царю і підписав цю присягу²⁵⁵ дописаний “кальницький колишній наказний полковник Іван Федоренко”²⁵⁶.

Московський уряд дуже ретельно відслідковував кількісний склад і місцезнаходження українських козацьких полків Богдана Хмельницького. Після Переяславської ради невідомо ким був підготовлений ще один документ для царя, що вперше буде обнародований у 1905 р. професором історії С. А. Белокуровим. В ньому, зокрема записано: “У Вінницькому полку у

²⁵¹ Список полків і міст, у які були послані представники московського уряду для приведення козаків, шляхти й міщан до присяги // Воссоединение Украины с Россией: В 3-х т. – М., 1954. – Т. 3. – С. 517 – 518.

²⁵² Список полків і міст, у які були послані представники московського уряду для приведення козаків, шляхти й міщан до присяги. – С. 295.

²⁵³ Переписные книги приведенных к присяге на подданство царю Алексею Михайловичу жителей Малороссийских городов // Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 293.

²⁵⁴ Там само. – С. 302, 303.

²⁵⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Ч. III. – С. 734 – 736.

²⁵⁶ Переяславська угода в документах і матеріалах / Підготував Л. Мельник // Історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 83.

полковника Івана Богуна міста: Вінниця, Рахни, Дашів, Кальник, Лінці, Жорниці, Немирів, Комарів, Куна, Зятківці, Острожок, Соколов; містечка: Пісочин, Войтовці, Потош, Савостяновка, Стерлиці, Левухи, Дошка, Городок. Всього 10 міст та острожків, 8 містечок. Да у Вінницькому полку пусті (безлюдні? – Авт.) міста Прилуки, Липовець, Чехов, Чернявка, Чагуй (тепер Чагів – Авт.), Бабин Урат (Орадів. – І. Крип'якевич²⁵⁷)²⁵⁸. Цей документ переконує, що Кальник, залишаючись містом, зберіг за собою звання осідку Кальницької сотні, важливого військового та адміністративного центру.

Маловивченою залишається й зараз проблема дипломатичних заходів польського уряду щодо спроб залучення на свій бік опонентів Б. Хмельницького. Відомо, що серед соратників гетьмана були люди, які не підтримували результати Переяславської ради. Серед них ключову позицію займає Іван Богун. Він та його Кальницький полк не присягнули на вірність царю Олексію Михайловичу, очевидно, займаючи власну позицію у розв'язанні багатьох внутрішніх та зовнішньополітичних питань. Московський уряд, знаючи про це, звертав увагу своїх респондентів у Малоросії на доцільність підтримувати з ним добрі стосунки, виказувати йому любов та шану, сподіваючись привернути його на свій бік.

Активно діяла й польська сторона. Через якогось Олексія 10 березня 1654 р. було передано власноручно написаного листа від коронного гетьмана Станіслава Потоцького, котрий, звертаючись до Івана Богуна, пропонував йому “зійтись для розмови (ради)”, щоб розв'язати “домашнє збентеження”²⁵⁹, обговорити з посланцем низку “деяких справжніх статей”. Через 6 днів до Івана Богуна, тоді вже Брацлавського полковника, написав листа православний шляхтич Павло Олекшич. У порівнянні з попереднім, це розлогі роздуми про долю українського народу, православної церкви, стосунки православних з католицькою владою, жахів кровопролиття одновірцями крові, необхідності повернутися у лоно законного сюзерена – польського короля.

Звертаючись від імені його королівської милості і “гетьмана коронного”, шляхтич запевняє пана полковника Івана Богуна в тому, що вони “відпускають ... те, що робилось в минулі роки між нами ... і не тільки самій твоїй милості, але всім панам полковникам, сотникам і черні, які б хотіли стояти з твоєю милістю у належній вірі до його королівській милості, а не в'яжучись до царя московського і Хмельницького”²⁶⁰. Івану Богуну король обіцяв йому за те що він і його спільники “відступлятьсь від підданства царя московського і від послуху Хмельницькому” “гетьманство запорозьке, шляхетство і староство”, яке йому в Україні сподобається²⁶¹.

²⁵⁷ Крип'якевич Іван Адміністративний поділ України за Б. Хмельницького // ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 17584. – С. 22.

²⁵⁸ 1654 – 1656 гг. Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкаських полках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1905 год. – Кн. 2. – М.: Университетская типография, 1905. – С. 30 – 32.

²⁵⁹ Письмо польского гетмана Станислава Потоцкого к полковнику Ивану Богуну. 10 марта // Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 562, 561.

²⁶⁰ Письмо православного шляхтича Павла Олекшича к Брацлавскому полковнику Ивану Богуну, еще не присягнувшему московскому государю // Там само. – С. 555.

²⁶¹ Там само. – С. 555.

Павло Олекшич звертав увагу Івана Богуна на те, що Б. Хмельницький до початку кровопролиття був “вашим товаришем, а зараз став вашим паном”, який без вашого відома, “вийнявши вас із під влади природного пана (короля Авт.), під яким ви природно народилися, віддав вас чужому царю”²⁶². Він закликав припинити тривалі військові дії, завершення яких ні ми, ні діти наші не дочекаються, які шкодять “православній нашій землі”. Піклувався автор листа й про те, що московський патріарх вимагає підпорядкування нашої православної церкви собі, відмови від підпорядкування Константинопольському патріарху, підданими якого ми є. Закликаючи брацлавського полковника сприяти припиненню братовбивчої кровопролитної війни, шляхтич ще раз закликає підкоритися (поклонитися) пану своєму природному, під яким нам Бог дозволив народитися і під яким “безстрашно і при вольностях наших жили”²⁶³.

Павло Олекшич прохав прислати до нього вірну полковнику людину, з якою проведуть змістовніші перемовини і передадуть ним Івану Богуну королівські універсали за його підписом і печаткою, в які можна вписати всіх, хто “при ньому стояти будуть, під ласку свою панську приймуть”²⁶⁴. Напевне, Брацлавський полковник не вступив у переговори з польською стороною.

Пізніше Самійло Величко в своєму Літописі подасть цей сюжет трохи по-іншому. Він небогрунтовано твердить, що Іван Богун виступив ініціатором повернення України “у лоно матері” Речі Посполитої, “після того як Хмельницький піддався в протекцію московському государеві, за кілька тижнів після виконання присяги, брацлавський полковник Хмельницького Богун удав, що діється начебто щось супротивне його думкам і начебто потай від Хмельницького звернувся до польського гетьмана з проханням, щоб той здобув йому королівську ласку й прощення обіцяючи начебто, як і давніше, лишатися з більшою частиною козацького війська під королівською владою”²⁶⁵.

Даруйте нам за таку розлогу цитату, але вона застерігає повністю не довіряти одному джерелу, тим більше написаному значно пізніше тих подій, про які йде мова у ньому. Вона дозволяє зробити кілька зауважень, зокрема: 1. Іван Богун не звертався до польської сторони про переговори та з проханням про підданство. Це зробили гетьман Стефан Потоцький та король через православного шляхтича Павла Олекшича. 2. Згідно з висновками дослідження Віри Панашенко, Іван Богун у цей час був не брацлавським полковником, а кальницьким (3-й раз, 1653 – 1657)²⁶⁶. 3. Іван Богун не діяв “за спиною” Богдана Хмельницького. Листи були переадресовані Іваном Богунем до Б. Хмельницького. З них було зроблено копії, які були передані гетьманським кур’єром Філоном Гаркушею московському царю. У Москві їх прочитали Олексію Михайловичу. Після чого був указ царя, які “грамоти

²⁶² Письмо православного шляхтича Павла Олекшича к Брацлавскому полковнику Ивану Богуну, еще не присягнувшему московскому государю. – С. 556.

²⁶³ Там само – С. 557.

²⁶⁴ Там само. – С. 558.

²⁶⁵ Величко Самійло. Літопис. – С. 139.

²⁶⁶ Панашенко В. В. Названа праця. – С. 62.

потрібно послати у Військо Запорозьке”. 8 квітня 1654 р. складається п’ять грамот, із них дві, які стосувались Івана Богуна. Грамота № 3 “Богуна до віри привести, і про Богуна писати з хвалюбою, що він прислав принадливий універсал. № 4. До Богуна грамота із похвалою”²⁶⁷.

Малодослідженим є питання, коли і хто очолював Кальницький полковий уряд. Складно встановити прізвища всіх полковників Кальницького полку. За неповними нашими підрахунками, було понад 25 осіб, які займали полковий уряд від одного до кількох років. Цим спростовується невірна думка відомого українського історика Ярослава Дашкевича, який нараховував тільки 14 кальницьких полковників²⁶⁸. Всі вони заслуговують того, щоб назвати їхні прізвища: Остап (Остафій) Усваницький (Вінницький, 1648 – 49)*, Іван Федоренко** (Федорович, 1649 – 50), Остап (Остафій) Гоголь (1649, 1674), Іван Богун (1650, 1651, 1653 – 57), П. Стягайло (1652), Андрій Бештанка²⁶⁹ (Безштанько) (1658. XI), Іван Сірко (1658 – 59 (60)), Яків Петренко (IX. 1659 – ?), Іван Вертелицький (1659 – 60), Василь Лобойко (Лубунько, 1660 – 64, 1666 – 67), Тиміш Хмара (Хмура, 1664), Василь Варениця (1664 – 65, 1677 – 78), Гаврило Коваленко (1671 – 76), Олександр Урбанович (1671), Гаврило Негребецький (1678), Ф. Шпак (1702), Федір Дульський, Іван Мельник (1655 – ?), Костянтин Мигалевський (Мигалевич – у інших документах) (1666), Григорій Дорошенко, Сидір Коваленко (1667 – 1685), Михайло Попович (Патович), Ребрик (Андрій Ребриковський) (1674. IV)²⁷⁰, Андрій Суботський (Суботько) (1674 – ?), Григорій Ковалевський, Сава Волошин (1708). Деякі з них були полковниками Кальницького полку двічі. Найбільшої слави зажили кальницькі полковники Іван Богун, Іван Сірко та Остап Гоголь²⁷¹. Григорій Грабянка називає Остапа одним із “найславетніших полковників”²⁷² початкового періоду Визвольної війни українського народу від “тупоголових старост із-за наруги, що старшина ляхів чинила”²⁷³.

Кальницький полк інколи очолювали наказні полковники. Їх кількість, як і прізвища, достеменно невідомі. Наприклад, з серпня 1648 р. наказним полковником був Іван Нечай, а у 1654 р. – Іван Федорович Яцьківський-Куницький. У серпні 1674 р. полковий уряд під час облоги турецько-татарськими військами Ладжина обіймав Федір Максименко²⁷⁴.

Після підписання Зборівської угоди 1649 р. в Україні йде формування 40-тисячного козацького війська. Богдан Хмельницький “поділив усіх козаків на

²⁶⁷ Государев указ, какие грамоты следует послать в Войско Запорожское // Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 563.

²⁶⁸ Дашкевич Я. Подільські полки (середина XVII – початок XVIII ст.) // Тези доповідей 6-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 19.

* Це Остап Гоголь.

** Деякі дослідники вважають, що ця особа ідентична з Іваном Богуном. С. Величко мав рацію, вважаючи його окремою особою.

²⁶⁹ Киевский полк и Правобережье // ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. 18807. – Арк. 35 зв.

²⁷⁰ Там само.

²⁷¹ Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Переклад з фр. В. В. Копотілова. – К.: Укр. письменник, 1994. – С. 253.

²⁷² Грабянка Г. Літопис. – С. 49.

²⁷³ Там само. – С. 50.

²⁷⁴ Лист наказного кальницького полковника Федора Максименка до маньківського сотника від 11 (21) серпня 1674 // Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 606.

п'ятнадцять полків з полковниками на чолі кожного з них"²⁷⁵. Копія Реєстру всіх полків був відправлена польському королю Яну Казимиру. Кальницький полк очолював Іван Федоренко. В ньому нараховувалося 2046 козаків²⁷⁶. "Силу кожного полку", зокрема й Кальницького називає автор "Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки" – 2064 чоловік²⁷⁷. Наголошуємо, що ця цифра завищена, якщо вірити "Реєстру всього Війська Запорозького", оскільки в нього внесено тільки 1976 осіб²⁷⁸.

Дозволимо собі перерахувати особовий склад козаків Кальницької сотні, які потрапили в реєстр 1649 р.: "Иванъ Федоренко Полковникъ, Курило Волошинъ, Фило Немира Судя, Василь* А., Кирило Ющенко, Хацына Волошинъ, Строя Волошинъ, Михайло, Степанъ Криштоповскый, Гаврило Урядинскый, Гринь Стелмахъ, Андрый Кгурщенко, Гринь Гамонъ, Іосько Крамаръ, Грынъ Крамаренко, Семень Буть Сотникъ, Омелянъ Мехеденко, Иванъ Гладкый, Антонъ Подолченко, Юрко Кодущенко, Иванъ Кисленко, Шимко А., Игнатъ Струць, Иляшъ Даденко, Панась Куденко, Лавринъ Стелемашенко, Фесина Гринченко, Иванъ Ясененко, Васько Долженко, Лесько Мокляченко, Демко Юрчишинъ зять, Мисько Слюсаръ, Василь Назаренко, Олексей Покотиленко, Федоръ Тимоненко, Федоръ Мехеденко, Гринь Сененко, Дмитро Чачанко, Яцько Волошиненко, Демянъ Кравецъ, Грицько Панскый, Семень Кганджа, Матвый Громотенко, Яковъ Сорокопуденко, Трохим Часченко, Андрый Заяченко, Степанъ Лучченко, Иванъ Дробтенко, Пахта Гринченко, Тишко Сокальскый, Касиянъ Оловчиненко, Андрушко, Василь Крученко, Данило Петрущенко, Ярешко Луценко, Степанъ Съчевенко, Семень Трохименко, Лесько Барскый, Борысь Макаренко, Лавринъ Сторожъ, Лукянъ Каненко, Андрей Турчинъ, Павель Лещенко, Мисько Пацученко, Остапъ Либерко, Иванъ Шарченко, Андрый Несманченко, Марко Бъличенко, Фесько Михулка, Процикъ Грищенко, Андрушко Петрущенко, Иванъ Бабыченко, Іосько Бакуменко, Семень Педусенко, Андрушко Степаненко, Иванъ Трачиненко, Иванъ Іощенко, Лукянъ Мироненко, Фесько Шаповалові*, зять, Романъ Хмеляренко, Кондрать Адаменко, Мисько Махникъ, Лесько Максименко, Иванъ Хмеляренко, Мисько Хоменко** Иван Черняченко, Лесько Бълый, Степанъ Грасимовъ зять, Уласъ Мелникъ, Левко Коваленко, Андрушко Бабенко, Иванъ Ядаменко, Струць Михайленко, Захарка Купченко, Зънець Съненко, Сергей Онищенко, Андрушко Пискаленко, Процикъ Сорокопуденко, Андрусь Скрипченко, Лесько Охръменко, Павло Ярошковъ зять, Федоръ Шпыленко, Процикъ Пхайко, Васько Лытвынъ, Тымко Шарунъ, Ярошъ Димиденко, Онисько Котляръ, Климочко Березный, Мартинъ Шинкаръ, Семень Догтярь, Стецько

²⁷⁵ Шерер Жан-Бенуа Літопис Малоросії. – С. 202.

²⁷⁶ Там само. – С. 203.

²⁷⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 73.

²⁷⁸ Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленная 1649 года, октября 16 дня, и изданна О. М. Бодянским. – С. XV.

* Такі пропуски зустрічаються в цьому документі.

* Після прізвища Шаповалов коми не повинно бути.

** Після прізвища Хоменко повинна бути кома.

Андрушковъ зять, Федоръ Безпосло, Фесько Михайленко, Иван Сенченко, Иванъ Литвиненко, Манько Лещенко, Кирикъ Лиханенко, Панась Гончаръ, Романъ, Максимъ Сточенко, Демянъ Разовиченко, Наумъ Слученко, Уласъ Олѣйниченко, Лазар Дуденко, Васько Асавуль, Мисько Мудренко, Иванъ Походиченко, Савка Бараченко, Петро Туменко, Кузько Лисаненко, Омелянъ Калиненко, Гринець Лисый, Якимъ Штурменко, Петро Кодымъ, Шкляренко, Дацько , Андрушко Разовиковъ зять, Жаданъ Ньштинъ зять, Василь Лещенко, Семень Палченко, Иванъ Бородавченко, Павель Шостакъ, Василь Липовченко, Игнатъ Василенко, Иванъ Солонинка, Лесь Москаленко, Федоръ Андреенко, Василь Лучченко, Васько Гладышъ, Семень Серсенко, Яковъ Лантвойтенко, Петро Сененко, Грицько Мирочныкъ, Дацько Игнатенко, Панько Босый, Олекса Олѣйникъ, Олифъръ Мърочникъ, Федько Бубликъ, Иванъ Уласько, Фесько Микитенко, Ющенко Солодовниченко, Кузьма Проценко, Василь Хоменко, Дубский , Костирка , арасимъ Михайленко, Грицько Пула, Степанъ Евтушенко, Ярема Буть, Гаврыло Чепелевъ зять, Тарась , Романъ Кулиничъ, Кванъ Сирота Добрий, Мартинъ Красенко, Лесько Иваниченко, Тишко Чепеленко, Проць Ласовченко, Михало Бѣлашенко, Семень Копилецъ, Павло Олещенко, Клишко Тымченко, Федоръ Северынъ, Иванъ Проценко, Михайло Босоносъ, Тимунченко Андрусь Степунченко, Рогулка.

З Содоровки*.

Некращъ Прокопъ А., Андрѣй Шпаченко, Илько Захарченко, Иванъ Савченко, Грыгоръ Логвыненко, Данило Пушкаренко, Кондрать Щербаненко, Романъ Шпыченко, Яхно Папченко, Лукянъ Шапаровъ зять, Есипъ Степученко²⁸⁰.

Московсько-польська війна 1654–1667 рр., участь в ній Кальницького полку – окрема тема дослідження. Відсутність належних документів ускладнює можливість показати звичайну боротьбу Кальницького полку.

Після Переяславської ради відбулось переформування політичних та військових сил, які вступили у запеклу кровопролитну й руйнівну польсько-російську війну. Богдан Хмельницький разом з новим союзником Москвою активно розпочав військові дії проти Речі Посполитої та Кримського ханства. Звернемося до літопису Григорія Грабянки, де він розповідає про один епізод такої битви. У 1655 р. Іван Богун вирішив заманити поляків і “послав гінця до польного гетьмана, наказавши сказати, ніби з своїм військом хоче до ляхів перекинутися”²⁸¹. Він надіявся, що до нього прийде невелика частина польського війська, яку він переб’є. Польний гетьман “пришов під Меджибож, став табором і послав до Богуна дізнатися, що той думає робити”²⁸². Зрозумівши, що Богун підготував засідку польний гетьман “зібрав воєдино польські сили і рушив на Кальник, але не знайшов там Богуна. Тоді

* Напевне с. Тодорівка.

²⁸⁰ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленная 1649 года, октября 16 дня, и изданная О. М. Бодянским. – С. 180 – 182.

²⁸¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 98.

²⁸² Там само.

він кинувся навздогін за ним на Умань”²⁸³. дочекавшись татарської допомоги ляхи “повоювали Україну”. Опір їм чинили під Уманем “полковники Брацлавський – Зелінський, вінницький (читай кальницький – Авт.) – Богун та придністрянський – Гоголь”²⁸⁴. Налякані чуткою про те, що Б. Хмельницький з козаками та московитами іде своїм на виручку, полишили Умань. Пізніше відбувся кровопролитний бій між Ставищами та Охматовим, в якому, ми гадаємо, брав участь і Кальницький полк.

Самійло Величко в своїй праці трішки по-іншому згадує один з моментів початкового етапу московсько-польської війни 1654 – 1657 рр. пов’язаний з Кальником. Розповідаючи про концентрацію польських сил під Меджибожем “числом шістдесят тисяч”²⁸⁵ з метою нападу на Україну, він пише, що польний гетьман Потоцький вирішив “випередити Богунів наступ на себе”, залишає обоз і “кінно рушив до Кальника на Богуна і, прибувши туди, одержав звідомлення, що Богун, маючи при собі мало війська відступив від польського нашестя до Умані”²⁸⁶. В іншому місці літописець писав: “ввійшовши в Україну, без жодного пошанівку сплюндрував доценту вогнем і мечем Немирів, Кальник і Бушу”²⁸⁷. Цей матеріал дозволяє переконливо твердити про те, що Кальницький полк брав участь у захисті Умані в 1655 р.

Отже, Кальницький полк за Хмельницького пройшов складний шлях становлення й розвитку. Його козаки брали участь у всіх найважливіших військових битвах. На чолі полку стояли видатні сподвижники Б. Хмельницького. Встановити конкретно, коли вони очолювали полковий уряд практично неможливо, як і те, хто ж стояв біля витоків його формування, чи справді Іван Богун – це не хто інший як Федоренко?, або, наприклад, постать Остапа Вінницького та Остапа Гоголя.

---

²⁸³ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 98.

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ *Величко Самійло*. Літопис. – Т. I. – С. 157.

²⁸⁶ Там само. – С. 139.

²⁸⁷ Там само. – С. 157.

Розділ III

Кальницький полк після Б. Хмельницького

Після смерті великого гетьмана в Україні посилювався розбрат між всіма верствами суспільства, розгорілась громадянська війна. Найбільше незгод виникло в середовищі козацької верхівки. Соратники Богдана Хмельницького, за винятком, як твердить Т. Яковлева, Івана Богуна приміряли свій розум, авторитет, політичний вплив до гетьманської булави. Багато з них бачили себе вершителями долі української землі. Можливо б, вони й реалізували свої задуми, не будь інших завойовницьких сусідських сил в особі Польщі, Московщини та Турецько-Кримського альянсу.

Розпочалось перше коротке гетьманування Юрія Хмельницького, якого після відправлять на навчання. Булаву отримав Іван Виговський, якого підтримували, принаймні на початку його урядування, колишні кальницькі полковники І. Богун та О. Гоголь, а також інші полковники обох боків Дніпра.

Цар Олексій Михайлович не поспішав привітати Івана Виговського з обранням на гетьманство, а останній не квапився відвідати Москву. Спочатку гетьман демонстрував активну промосковську політику, мав хороші стосунки з московськими воєводами. Листуючись з ними, підкреслював велике бажання співпрацювати з московським урядом. Поступово він став все більше сумніватись у правильності курсу, виробленого ще Б. Хмельницьким, і спочатку таємно вступив у переговори з Короною Польською. Таємні зносини гетьмана Івана Виговського і його однодумців завершилися створенням “комісії Гадяцької”. До неї з польського боку входили Станіслав Казимир Беневський, Казимир Людовік Євлашевський²⁸⁸ та ін.

16 вересня (за римським літочисленням – Авт.) або 6 вересня (за православним) “в обозі під Гадячем” комісія схвалила навечно і непорушно створення федеративної держави у складі Польщі, Литви і Русі і, в якій іменем короля гарантувалась низка свобод українському народові в релігійній, політичній та соціально-культурній сферах²⁸⁹. Схвалення цього документу відбулось у Варшаві на вальному сеймі 10 липня 1659 р. З польського боку присягу скріпили своїми обіцянками король Ян Казимир, арцибіскуп Кгнезенський та Ян Завела, пани гетьмани Станіслав Потоцький, Юрій Любомирський, маршалок Павло Сапега та інші пани-сенатори²⁹⁰. Від імені українського козацтва присягнули обозний Тиміш Носач, і “по два сотники із кожного полку надісланих”²⁹¹. “Справедливо присягали” Костянтин Виговський – полковник Туровський, Юрій Немирич – підкоморій Київський, Григорій Лесницький – полковник Миргородський, Федір

²⁸⁸ 1658, сентября 6. Гадячский договор Войска Запорожского с послами Речи Посполитой Польской о правах соединяющихся с Польщею Южной Руси под именем Великого княжества Русского // Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659. – С. 141.

²⁸⁹ Там само. – С. 141 – 144.

²⁹⁰ Там само. – С. 211 – 214.

²⁹¹ Там само. – С. 213.

Виговський та ще 26 старшин. Серед них “Федір Дульський з полку Кальницького”²⁹².

16 вересня 1658 р. у “Комісії Гадяцькій” (Гадяцька угода) були зафіксовані нові стосунки між Річчю Посполитою і гетьманом Іваном Виговським – поборником створення нової федеративної держави у складі Польщі, Литви та Великого князівства Руського на засадах поваги до мови, релігії, територіальної цілісності. Ці статті свідчили не тільки про повернення Івана Виговського до тісної співпраці з Коронаю, але й бажанням звільнитися з-під політичної й військової опіки Москви.

В цьому документі детально розписано основи життя польського, литовського й українського народів, накреслювались шляхи реалізації цих планів. До цього документа додавались тексти присяг різних гілок польської та козацької влади. Зокрема, під “Присягою послів Великого князівства руського” у день Вознесіння господнього 1659 р. підписались не тільки козацькі керманічі, але й “по два сотники з козацького полку присланих”. Не всі полки прислали своїх старшин на цю раду. Поряд з підписами представників Чернігівського, Черкаського, Канівського, Коринського (напевне Корсунського – Авт.) Білоцерківського, Переяславського, Миргородського полків, Запорізького коша підписали “Федір Панченко, Федір Дубенський з полку Кальницького”²⁹³.

У березні–квітні 1659 р. розпочались приготування московських військ до знаменитої Конотопської битви. Казанський воєвода князь Олексій Микитович Трубецький та стольник і воєвода Федір Куракін з ратними людьми взяли облогу Конотоп. Московити розпочали копати шанці до міста, а Олексій Трубецький послав “до зрадника Гришки Гуляницького з товаришами листа, а в листі до них писав: по указу великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича ... послав ближніх бояр і намісника Казанського князя Олексія Микитовича з товаришами ... у його государеві черкаські міста для заспокоєння їх міжусобиць і для припинення кровопролиття; і вони б, пам’ятаючи єдину православну християнську віру і великого государя хресне цілування і його великого государя до них велике милосердя і жалування і оборону від гонителів православних християн від ляхів та від бусурман, від неправд своїх відреклись і у провинах своїх великому государеві чолобитно просили прощення ... і як раніше повернулись під його государеву руку...”²⁹⁴. Григорій Гуляницький, в якого було “всього біля чотирьох тисяч чоловік” письмово воєводі не відповів, але козаки-захисники “з міста в шанці говорили, що вони сіли насмерть, але міста не здадуть”²⁹⁵.

До речі, у новітніх працях про Конотопську битву справедливо відзначають, що численність та склад сил І. Виговського, “за відсутністю

²⁹² 1658, сентября 6. Гадяцкий договор Войска Запорожского с послами Речи Посполитой Польской о правах соединяющихся с Польщею Южной Руси под именем Великого княжества Русского. – С. 214.

²⁹³ Маркевич Николай. История Малороссии: – Т. III. – С. 180.

²⁹⁴ 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василья Шереметева, ... // Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657 – 1659. – С. 232 – 233.

²⁹⁵ Там само. – С. 233.

облікових джерел, встановити досить важко”²⁹⁶. Проте, дослідники стверджують, що гетьмана І. Виговського підтримували 8 правобережних і 3 лівобережних козацьких полків, правда повністю не укомплектованих. Кальницький полк очолював Іван Вертелицький, Подільський – Остап Гоголь, Паволоцький – Іван Богун, Черкаський – Филон Джеджелій, Канівський – Іван Лизогуб та ін. Із лівобережних були Чернігівський, Прилуцький та Переяславський²⁹⁷.

26 квітня цього ж року обложені “зрадники з міста зробили вилазку багатьма людьми на шанці товаришів боярина і воєводи Олексія Микитовича”. Ратні люди вступили з ними в бій, багатьох нападників перебили і чотирьох взяли у полон. Їх мордували й допитували, в результаті чого вони розповіли: “у Конотопі із зрадником Гришкою Гуляницьким полковник Чернігівський та Кальницький і з ними черкесів та тамтешніх жителів всього з чотири тисячі чоловік”²⁹⁸.

28 квітня 1659 р., після молебну Спасу московити разом з частиною українських козаків наказного гетьмана Івана Безпалого розпочали масований комбінований штурм міста. Московські стрільці і козаки розпочали обстріл з шанців, з драбинами пішли на штурм фортеці, а “верхові гармати” стріляли гранатами і ядрами. Їм вдалося в деяких місцях піднятися на укріплення Конотопу, почепити свої прапори, спалити одну вежу. Одначе, захисники мужньо “ратних людей ... з міста збили”²⁹⁹.

В наступні травневі дні московські війська разом з козаками полковників Григорія Донця та Івана Силки промишляли у навколишніх місцях. Запеклі бої точилися за м. Борзну, яку відвойовував Василь Золотаренко. Воєвода Григорій Ромодановський і стольник Петро Скуратов “місто Борзну приступом взяли і вирізали і випалили”, а тих, кого полонили посадили у в’язницю³⁰⁰. Олексій Трубецький продовжував штурми Конотопу і тримав у напрузі чернігівців та кальничан. 2 червня московські війська Трубецького й Куракіна вимушені були, під натиском Івана Виговського та його союзників залишити Конотоп і відводити своє військо через Соснівку до р. Семі, а далі на Пирятин, Гадяч³⁰¹ до московських земель.

Блискуча перемога козаків Івана Виговського та його союзників у Конотопській битві 1659 р. не принесла гетьману бажаного заспокоєння та впевненості у міцності своєї влади. Московська дипломатія та військові діячі зуміли швидко оговтатись від поразки й перетягти на свій бік частину лівобережних полковників, а після й “з-за Дніпра”. На р. Росаві відбудеться рада, яка “гетьманом обирає Юрія Хмельницького, якому передають прапор і булаву і печатку (та) всякі справи військові у Виговського взяли і Юрію віддали”³⁰². Його підтримали обозний Тимофій Носач “і тих полків

²⁹⁶ Сокірко Олексій. Вказана праця. – С. 22.

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василья Шереметева,... – С. 232 – 233.

²⁹⁹ Там само.

³⁰⁰ Там само. – С. 235.

³⁰¹ Там само. – С. 238 – 239.

³⁰² Там само – С. 254.

полковники, Черкаський Андрій Одинець, Канівський Іван Лизогуб, Кальницький Яків Петренко, Білоцерківський Іван Кравченко, Полоцький Іван Богун, Уманський Михайло Ханенко і Григорій Гуляницький³⁰³. Полковники правобережні через якогось невідомого черкаського сотника передали листи, які через Переяславського полковника Тимофія Цицюру і гетьмана Івана Безпалого були направлені воєводі князю Олексію Трубецькому, котрий вже осів у Переяславі.

Московські посадовці в Україні та військові начальники зраділи цьому неймовірно, запевнили полковників та їх уряди про “государеве прощення” і запросили їх, не боячись, прибути до Переяслава. 4 жовтня 1659 р. до Олексія Трубецького приїхали Петро Дорошенко, Андрій Одинець та Іван Лизогуб, які передали йому два листи від Юрія Хмельницького і полковників, що містили запрошення воєводі та його оточенню прибути у Трахтемирівський монастир. Воєвода навідріз відмовився виконати це прохання і запросив знову всіх правобережців прибути до нього.

Кальницьким полковником з 1658 по 1659 (а за С. Величком – 1660) рік був Іван Сірко (Сірков). На часи його перебування на полковницькому уряді припадає друге гетьманування Юрія Хмельницького. Московські воєначальники О. Трубецький та В. Бутурлін, на думку Миколи Маркевича, шантажем примусили гетьмана приїхати до Переяслава. З ним прибули “архімандрит Бобринський, ігумен канівський Іов Заунчовський, обозний Тимофій Носач, суддя Іван Кравченко, осавул Іван Одинець, полковники: Канівський Іван Лизогуб, Корсунський Яків Петренко, Кальницький Іван Сірко, прилуцький Федір Терещенко, Лубенський Яків Засядка і сотники всіх тих полків”³⁰⁴.

В четвертому томі “Актів ЮЗР” є трохи інша, ніж у М. Маркевича, інформація про цю подію. “З Юрієм Хмельницьким приїхали: Бобринський архімандрит, ігумен Канівський Іов Заунчовський, обозний Тимофій Носач, суддя Військовий Іван Кравченко, осавул Військовий Іван Ковалевський, полковники: Черкаський Андрій Одинець, Канівський Іван Лизогуб, Корсунський Яків Петренко, Кальницький Іван Сірко, колишній Прилуцький полковник Петро Дорошенко і сотники і осавули і козаки і дворові його Юрія люди”³⁰⁵.

9 жовтня того ж року О. Трубецький терміново запросив до Переяслава Г. Ромодановського та В. Шереметева, а також полковників та їх уряди Ніжинського, Чернігівського та Прилуцького полків. Тут швиденько готувалась нова Переяславська рада 1659 р., на якій будуть обговорені немовби статті Б. Хмельницького з певними доповненнями.

³⁰³ 1659, с. 1659, с. 1659, с. 1659. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василья Шереметева

³⁰⁴ *Маркевич Николай*. История Малороссийская. – М., 1842. – Т. II. – С. 55; *Волк-Карачевский В. В.* Борьба Польши с козачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. – К.: Тип. Императорского университета, 1899. – С. 57.

³⁰⁵ 1659, с. 1659, с. 1659, с. 1659. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василья Шереметева, ... // Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657 – 1659. – С. 259.

17 жовтня 1659 р. у полі відбулась козацька рада, на якій разом з лівобережним козацтвом, були і “за-Дніпровських полків обозний і судді і осавули Військові і полковники і вся старшина і чернь учинилась під його великого государя самодержавного високу руку у вічне підданство...”³⁰⁶. Для “тиску-захисту” на раду привели полк московитів, очолюваний Петром Олексійовичем Долгоруковим. Всі одностайно обрали гетьманом Юрія Хмельницького. Тут же було зачитано, немовби 14 статей ще схвалені за часів Б. Хмельницького з “доданими зверху ще 19 статтями”, які ще більше обмежували козацькі вольності. Юрій Хмельницький присягнув на Євангелії Москві в особі її “царських бояр”.

Текст угоди підписали присутні, а за відсутніх “руку приклали інші особи”. Наприклад, замість “Івана Кравченка – Бобринський архімандрит, ігумен Канівський Іов Заунчковський. Замість Військових осавулів Івана Ковалевського та Данила Чеботкова – печерського монастиря піп ієромонах Іосафат Купевський”³⁰⁷. Замість полковників правобережних полків (їх було чотири – Авт.) за трьох підписали писарі: за Черкаського полковника Андрія Одинця – писар Андрій Суличич, Канівського Івана Лизогуба – Остап Іванов, Корсунського Якова Петренка – Василь Ігнатов, “замість Кальницького Івана Сірка – гетьман Юрій Хмельницький”³⁰⁸. На раді були присутні старшини 5 лівобережних полків. На раді були відсутні “полковники залишені на кордоні проти ляхів та татар: Чигиринський Кирило Андреев, Білоцерківський Іван Кравченко, Київський Василь Бутримов, Уманський Михайло Ханенко, Брацлавський Михайло Зеленський, Паволоцький Іван Богун, Подільський Остафій Гоголь”³⁰⁹, за яких також руку приклав Юрій Хмельницький.

Його ж російська влада також обманом примусила підписати “статті, ... які було дано за указом ... колишньому гетьману Богдану Хмельницькому...”³¹⁰, під назвою “статті, або Переяславська конституція” 18 жовтня 1659 р., які ще більше обмежували владу гетьмана та автономію України. Цей документ мали підписати 11 полковників Черкаського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Кальницького, Полтавського, Миргородського, Лубенського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського полків. Тільки два з них: полтавського – Федір Жученко і чернігівського – Іоанікій Силич “приклали руку самі”, за всіх інших (полковників) підписували інші особи. Замість Кальницького полковника Івана Сірка “приклав руку гетьман Юрій Хмельницький”³¹¹.

21 жовтня намісники царя відправили до “задніпровських полків” своїх представників для приведення до присяги жителів тамтешніх полків. “У

³⁰⁶ 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василья Шереметева, // Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657 – 1659. – С. 265 – 269.

³⁰⁷ Там само. – С. 272.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Там само. – С. 273.

³¹⁰ *Величко Самійло*. Літопис. – Т. I. – С. 266.

³¹¹ Там само; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Ч. II. От присоединения сей страны к Российскому государству до избрания в гетманы Мазепы. – М., 1842. – С. 45.

Кальницький полк – Петра Іванова сина Северова” у Полоцький – Івана Степановича Панова³¹².

На Переяславську раду 1659 р. не прибули сім полковників: К. Андрієнко, І. Кравченко, В. Бутримов, М. Ханенко, І. Богун (Паволоцький полк), М. Зеленський, О. Гоголь (Подільський полк)³¹³. Самійло Величко пояснює їх відсутність тим, що вони “були залишені на кордонах проти ляхів і татар”³¹⁴.

Наприкінці 1659 р. кальницький полковий уряд очолив Іван Вертилецький. Він разом з іншими “козацькими ватагами ходив на Волинь, Покуття, Поділля”, і “загорнув ... багато підляської шляхти”³¹⁵. У цей час за Юрія Хмельницькому Московщина ініціювала чи не перший згін мешканців Правобережжя “у Великоросію”. Д. М. Бантиш-Каменський, використовуючи матеріали літописів В. Рубана та О. Рігельмана, пояснював цей захід страхом мешканців цих країв того, “щоб поляки знову ними не заволоділи”³¹⁶. Це помилкова думка, оскільки політика Москви була направлена на руйнування економічних ресурсів Правобережжя та ослаблення основ соціальної політики й політичної діяльності Ю. Хмельницького.

“Андрусівський торг”, як назвав угоду між Московщиною та Річчю Посполитою Самійло Величко, не сподобався козакам³¹⁷. За ним Правобережна Україна залишилася за Польщею. Ян Казимир для остаточного заспокоєння цього краю весною 1667 р. відправив коронні війська на чолі з жорстоким регіментарем полковником Себастьяном Маховським, який кілька місяців “плюндрував її біля Брацлавля та по різних інших місцях”³¹⁸. Григорія, брата Петра Дорошенка, поляки “із військом” в Кальнику взяли в облогу. П. Дорошенко, дізнавшись, що його брат у небезпеці з чотирма полками 8 (18) липня 1668 р., вирушив на Правобережжя³¹⁹. П. Дорошенко, не будучи впевненим зупинити ворога, попросив помочі у кримського хана. Тільки після прибуття кримчаків, очолюваних Нурадин-султаном, П. Дорошенко “стягнув до купи козацьке військо” і прибув до Кальника³²⁰.

В цей час польське військо підступило до Немирова. П. Дорошенко, “не рушаючи сам з Кальника за Маховським, відправив від себе з козаками й ордою уманського полковника Білогруда”³²¹. Завдавши полякам кілька поразок, козацько-ординське військо полонило під Браїловим польського керманіча, гетьман очистив Брацлавщину. П. Дорошенко, перебуваючи в Кальнику, напевне, змінив кальницького полковника Василя Лобойка, “що

³¹² Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657 – 1659. – С. 274.

³¹³ Там само. – С. 263.

³¹⁴ *Величко Самійло*. Літопис. – Т. I. – С. 266; Акты ЮЗР. – Т. VI. – № 115. – С. 273.

³¹⁵ *Величко Самійло*. Літопис. – Т. I. – С. 283.

³¹⁶ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Ч. II. От присоединения сей страны к Российскому государству до избрания в гетманы Мазепы. – С. 47.

³¹⁷ *Величко Самійло*. Літопис. – Т. 2. – С. 70.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця). – Х., 1930. – С. 401 – 402.

³²⁰ *Величко Самійло*. Літопис. – Т. 2. – С. 70.

³²¹ Там само.

полковникував і за старого Хмельницького” полковником Коваленком, якого пізніше “безповоротно виправив до турків” в Крим³²².

Жахливі роки переживав Кальник у 70–80-ті роки XVII ст., коли запалала затята боротьба Речі Посполитої, Туреччини й Московщини за українські землі. В Україні виникає три військово-політичні центри: Батурин – орієнтується на Московщину, Чигирин – дорошенківсько-турецького спрямування і тимчасово Умань – ханенківсько-польської підлеглості. “У Кальнику, – писав Микола Маркевич, – жив присланий із Стамбула паша, який видавав від імені султана фірмани”³²³.

Професор Микола Крикун³²⁴, посилаючись на низку джерел, виявив участь полку під орудою наказного гетьмана Михайла Ханенка, за дорученням Юрія Хмельницького, 15 січня 1660 р. у штурмі й облозі Бара, разом з Уманським, Паволоцьким, Брацлавським полками, а професор Тарас Чухліб ще називає Подільський полк на чолі з О. Гоголем³²⁵. Місто, за винятком замку, де міцно засіла польська залога, очолювана тамтешнім комендантом Проскурою, призначеним на цю посаду Іваном Виговським, було взяте³²⁶.

Знищення й спустошення Кальника чітко відтворює позицію українських гетьманів та старшини, яка, продаючи себе, свій рід, свою землю, не знала, до якого “політичного берега” їй пристати. Петро Дорошенко, Юрій Хмельницький і низка нікчемних гетьманчиків то підтримували поляків, то прихилились до турків, то кликали на допомогу не менш підступного завойовника – московитів. Всі вони, обіцяючи допомогу, нищили, плюндрували Україну. У вирі цієї боротьби містечко Кальник часто виступало або розмінною монетою у політичних торгах, або форпостом боротьби за національну гідність українців.

В 1663 р. під Ніжином, за допомогою московитів, була проведена Чорна рада, на якій гетьманом був обраний Іван Брюховецький. Він поступово утверджує на Лівобережжі свою владу, зближується з московським урядом, входить до нього у довіру, отримує чин боярина, активізує своє втручання на Правобережжя, де у 1665 р. гетьманом був ставленик татар Опара. У ці роки Іван Брюховецький, виконуючи волю царя, використовуючи складну соціально-політичну ситуацію на правому березі Дніпра, проводить політику заманювання жителів Правобережжя на лівий берег Дніпра.

Невідомий сотник інформує Переяславського полковника про те, що “всі містечка у великому сумніві й раді б на ту сторону (перейти – Авт.), але не знають, яким числом універсали, які від вашої милості, ... послані на той

³²² Величко Самійло. Літопис. – Т. 2. – С. 70.

³²³ Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. II. – С. 196.

³²⁴ Крикун Микола. Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К.: Критика, 2006. – С. 28.

³²⁵ Чухліб Тарас. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К.: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2004. – С. 123.

³²⁶ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 317 – 319.

бік”³²⁷. Їхнє бажання перейти на Лівобережжя підсилюється діями татар, які плондрують їхні житла, і голодом, створеним татарськими грабунками. Населення було доведене до відчаю, жило за рахунок поїдання груш. Козаки із фортеці Кодак приїжджали до Переяслава просити хліба, кожухів, чобіт, рукавиць, полотна для сорочок, вина та іншого провіанту³²⁸, щоб уникнути голоду.

Деякі полковники в пошуках виходу із скрутного становища відмовились від боротьби із татарами, склали зброю перед ними. “Мельник Кальник здав і наших посланців ловить і татарам віддає”³²⁹. Коли на Поділля прийшов Дорошенко “зразу ж міщани склали зброю”, тільки один Брацлавський полковник Дрозд щоденно робить вилазки проти татар і Стеньки Опари.

Бажаючи прискорити взяття Брацлава, Опара запросив татар, збільшивши свої сили, обіцяючи їм знатний ясир не тільки з місцевих жителів, але й полонених захисників фортеці. Не зумівши впоратися із містом, Опара попав у немилість татар, які його “зв’язали, повезли до короля”. Гетьманом було обрано Петра Дорошенка. Полонений драгун Краківського полку Андрушка Волошевський розповів, “кажуть з Дорошенком козаків зрадників, кінних і піхотинців з 20000, та ще й із Білої Церкви піхота німецька, а скільки їх, того ніхто не знає”³³⁰. Дорошенко посилив наступ на Брацлав. Козаки Дрозда стали перебігати до Петра Дорошенка. “Брацлавського полку міста Ладижин, Кальник, Немирів Дорошенку здалися”³³¹.

В 1664 р. запорозькі козаки, виконуючи волю Московського царя Олексія Михайловича, передану кошовому Івану Сірку “присланим до нього конюшим Максимом Голіковим” прийшли до “зрадників Черкесів промишляти”. Разом з ним у цьому поході були 20 рейтерів і донських козаків³³². 8 січня того року він вийшов “із кошем славного Запорожжя через деякий час розпочав звільняти українські землі між Бугом і Дністром”. 13 березня у листі до царя він напише, що місцеве населення почувши про його наближення і звільнення території від “зрадника гетьмана Юрія Хмельницького і його радників”³³³ самі міщани “розпочали ляхів і жидів сікти й рубати, здаючись всі козаки і посполитство”, які від “ляхів жидів муки мали”³³⁴.

Далі в листі Іван Сірко розповідав царю, що своєю визвольною місією він з козаками розширив територію його держави за рахунок Малої Росії, приєднавши “Брацлавський полк, Кальницький, Могилів, Рашків, Уманський повіт, до самого Дніпра від Дністра”³³⁵. Кошовий Запорозької Січі від імені

³²⁷ Письма к гетману Переяславського полковника Данила Ермоленка и войскового казначея Романа Ракушки, о действии казаков против Дорошенка, татар и Опары ... // Акты ЮЗР. – Т. VI. 1665 – 1668. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1869. – С. 29.

³²⁸ Там само. – С. 29.

³²⁹ Там само. – С. 30.

³³⁰ Ноября в 11 день... // Там само. – С. 38.

³³¹ Там само.

³³² 1663 апреля 9 – 1665 января 1. Акты о пребывании в Запорожье стряпчего Григория Косагова, ...// Акты ЮЗР. – Т. V. 1659 – 1665. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1867. – С. 151

³³³ Там само. – С. 153.

³³⁴ Там само. – С. 151.

³³⁵ Там само.

царя пообіцяв місцевому населенню “милість і утримання”. Він закликав самодержця “для їх оборони, а особливо для міст міцних, прислати вашої царської величності ратних російських людей у Брацлав, в Умань, у Кальник та інші подібні міста”³³⁶.

Московські вояки у більшості були слабо екіпіровані, серед них була незадовільна дисципліна, вони часто тікали додому, розпродавши царську платню. Стряпчий Григорій Косагов часто скаржився Олексію Михайловичу не тільки на російське військо, але й на воєвод Шереметева, Ромодановського, які не бажали йому допомогти. До нього часто зверталися місцеві козацькі полковники з проханням допомогти їм ратними людьми у боротьбі з поляками та татарами. Свідченням цього є лист кальницького полковника Василя Варениці до нього від 1 вересня 1664 р.

Іван Сірко, мабуть, не всі міста Побужжя звільнив від поляків і татар. Деякі козацькі старшини, зокрема Брацлавський полковник Остап Гоголь “государю зрадив”, перейшовши на бік Чернецького, який мав у своєму розпорядженні “зело (дуже – Авт.) голодних і безгрошових” 7000 вояків. Він всі свої міста віддав полякам та татарам, яких забезпечує всім необхідним провіантом, а тому вони zostались тут.

Це стурбувало Кальницького полковника Василя Вареницю. 1 вересня 1664 р. він пише листа “жаданому приятелю”, стряпчому Григорію Косагову, в якому змальовує складну військову ситуацію. Навколо Кальника поляки повернули собі владу над іншими містами і “недалеко від нас стоять, великі біди чинять”³³⁷. Полковник у листі писав, що він звертався за допомогою до “пана гетьмана”, але нічого не отримав. Він у листі прохає повпливати на гетьмана і допомогти “ратними людьми з твого боку”³³⁸.

Це прохання було викликане складною військовою ситуацією. Польське 7 - тисячне “дуже голодне й без одягу” військо, очолюване Чернецьким разом з татарами вело бої не тільки під Кальником, але й по всьому Поділлі. Рейтер Федір Іванов, якого до Москви відправив з донесенням Григорій Косагов у Малоросійському приказі 17 жовтня 1664 р. розповів, що коли він був посланий в Умань до майора Михайла Свіньїна, то зустрівся там з прибулим “із Кальника сотником з листами”. Той йому повідомив, “що під Кальник приходили Ляхи, але в Кальник їх не пустили, давши їм бій. Ляхи пішли геть”³³⁹. Враховуючи кількість днів затрачених рейтером на дорогу до Москви, його перебування в Каневі та Умані можна припустити, що цей бій відбувся десь у середині серпня 1664 р.

В Умані Федір Іванов почув також новину про те, що “Брацлавський полковник Остап Гоголь великого государя зрадив”³⁴⁰, перейшовши під владу Польської Корони. Рейтер розповідав у приказі про скрутне харчування московського війська та козаків Івана Брюховецького. Він наводив приклади

³³⁶ 1663 апреля 9 – 1665 января 1. Акты о пребывании в Запорожье стряпчего Григория Косагова, ...// Акты ЮЗР. – Т. V. 1659 – 1665. – С. 152.

³³⁷ Письмо Кальницького полковника Василья Вареницы, ... // Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 162.

³³⁸ Там само.

³³⁹ Там само. – С. 163.

³⁴⁰ Там само. – С. 162.

про ціну “осьмачки житньої муки”, яка коштувала один рубль, про відсутність фуражу для коней.

Іван Сірко і Григорій Косагов підійшли до Корсуня, де зустріли орду, яка поспішала на допомогу Чарнецькому, і дали їй бій. Після цього вони підійшли під Умань, сподіваючись з'єднатись з подністровськими полками: Уманським, Брацлавським та Кальницьким³⁴¹, щоб разом з гетьманом Іваном Брюховецьким йти на Чарнецького, який засів у Каневі. В документах є матеріал, який суперечить попередньому. 25 червня того ж року кошовий Січі Іван Сірко у листі на ім'я царя напише, піти до Івана Брюховецького він не в змозі, оскільки “вороги щоденно татари з ляхами біля наших українських міст набридають”³⁴². Кошовий висловлював сподівання, що, якщо Бог відведе їх від наших міст, то він готовий зразу ж піти на допомогу гетьману.

Складна політична, економічна, військова та соціальна ситуація відслідковувалася гетьманським урядом Івана Брюховецького, який інформував про все це московський уряд і отримував звіди або схвалення, або рекомендації. 21 січня 1665 р. Іван Брюховецький підготував “Інструкцію” полковнику Василю Шиману і писарю Степану Шубі з 23 пунктів, яка визначала, що вони мали говорити у Малоросійському приказі. У пункті № 12 мова йшла про події, які відбувались навколо Кальника. Їм належало сказати про те, що у більшості міст, прихильних до Московщини, міцно й гідно “б'ються” за його величності інтереси, у тому числі: “під Кальником полковник Кальницький Василь Варениця, а у Лисенці полковник кінний низовий Матвій Шулга вбиті ворогами, і скрізь часті бої бувають з ворогом”³⁴³.

В листі Івана Брюховецького з Канева від цього ж числа гетьман звертає увагу царя на труднощі козацького війська. Найтрагічнішим було те, що це війська “на слізні прохання різних міст розіслані по містам, від Умані, до Лисенки, до Тарасівки, до Кальника, до Старобур'я, до Обухова, яке кров свою за гідність вашої царської пресвітлої величності проливають і голови свої кладуть”³⁴⁴. І, як приклад, знову повторює: “у цей час два полковники, Василь Варениця Кальницький і Матвій Шулга, кінний низовий у Лисенці від ворога вірну вам великому государю, вашій царській величності службу смерть запечатали”³⁴⁵.

Неефективна допомога московитів, активна пропаганда прибічників союзу з Польщею скаламутили розум суспільства. Козацька старшина наполегливо радила Івану Брюховецькому відмовитись від співпраці з Москвою. Корсунський полковник Юрій Липнянський 23 березня 1665 р. звертається з листом до гетьмана з проханням прийняти зверхність Корони

³⁴¹ Письмо Кальницкого полковника Василья Вареницы, – С. 203.

³⁴² Письмо к царю гетмана Ивана Серко // Там само. – С. 209.

³⁴³ Инструкция, данная гетманом Брюховецким Зинковскому полковнику Василью Шиману и писарю Степану Шубе, ... // Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 238.

³⁴⁴ [Письмо Ивана Брюховецкого царю от 21 января 1665 г.] // Там само. – С. 241.

³⁴⁵ Там само.

* Можна припустити думку, що це були двори, власницею яких вважалася Ізабелла Чарторийська. Загальна кількість димів Старого й Нового Кальника невідома, оскільки козацькі дворища податками, напевне, не обкладалися.

Польської. Ці настрої співпали з військовими поразками приборників Московщини. Гетьман констатує, що є “повідомлення від Кальника, від Рахнів і від Дашева, які здались було ляхам, [але] побачивши, що поляки присяги не дотримувались і образи й муки скоро вчинили, швидко закрились у містах, які добувати скоро хочуть. І тут потрібно допомогти”³⁴⁶.

В листі того ж переяславського полковника Роману Ракушці від 6 жовтня 1665 р. знову згадується Кальник. Йому розповіли “4 козаки із війська Дорошенка, двоє з них з Опішні, а двоє із Кальника”³⁴⁷, які до нього прийшли. Вони переконували його, що два тижні тому, відбувся великий наступ на містечко Брацлав всього війська “проклятого Дорошенка і німців Білоцерківських і татар”. Здобути фортецю вони не зуміли, залишивши “трупів багато”, а “їх, як собак побили”. Брацлав можна взяти тільки голодним змором. Дорошенко і його союзники відступили від міста. Татари розпочали захоплювати навколишні містечка (Полонне, Лобань і Нехворощ) і села, грабувати й палити їх, а мешканців забирати у рабство до Криму³⁴⁸.

З листа Овруцького полковника Дацька Васильовича до невідомого автора довідуємося про складні стосунки українських полковників між собою. Ще на початку 1665 р. кальницький полковник Іван Мельник займав двурушницьку позицію. Він підтримував спочатку Опару, загравав з Брацлавським полковником Дроздом, виловлював “посланців” Дацька і видавав супротивній стороні. “Дрозд дізнався, що він з проклятим Опарою співпрацював, зразу ж своє військо зібрав, до Мельника під Кальник прийшов. А Мельник, не чекавши приходу Дрозда, зразу ж із Кальника пішов сам тільки один від війська свого у Немирів, а військо своє віддав Дрозду, який зараз зо всім у Кальнику стоїть”³⁴⁹.

В наступному, 1666 р., активізувалась боротьба між різними козацькими угрупованнями. Польський маршалок навесні розпочав збирання своїх військ із українських сіл і містечок, де вони були на зимівлі та готувались до походу на Київ. Всі, хто приходив до нього без зброї й коня отримували й те, й інше. На Україну знову прийшли 40000 татар й зупинились біля Чигирина. 23 червня Петро Дорошенко прислав до Білоцерківського коменданта трьох суддів військових та полковника “черкасів Жулая” з вимогою збирати козаків йому підлеглих. Комендант послав білоцерківського козака Лучку Індучнова в “Умань і в Кальник, щоб Уманський і Кальницький полки зібрались та йшли до Чигирина до Дорошенка”³⁵⁰. Дорошенко планував після об’єднання татарських сил з тими козацькими “полками, що прийдуть” переправитись на лівий берег р. Дніпра воювати “великого государя Малоросійські українські землі”³⁵¹.

³⁴⁶ [Письмо Ивана Брюховецкого от 17 марта 1665 г.] // Там само. – С. 264.

³⁴⁷ Письмо Переяславского полковника Данила Ермоленка к Роману Ракушке, с сообщением известий о неудачном приступе Дорошенка к Брацлавлю и пр. // Там само. – С. 43.

³⁴⁸ Там само.

³⁴⁹ Письмо Овруцкого полковника Дацка Васильевича с известиями о полковниках Опаре и Мельнике, о движении татар и пр. // Там само. – С. 60.

³⁵⁰ 1666 27 июня // Там само. – С. 126.

³⁵¹ Там само.

2 листопада 1666 р. з листа Ніжинського протопопа Семіона Адамовича до єпископа Мстиславського і Оршанського Мефодія дізнаємося про ще один трагічний випадок, пов'язаний з Кальником. У цей час Петро Дорошенко остаточно розсварився з польським королем і прийняв протекторат татар. Татари знову розпочали забирати ясир, підійшли до Брацлава, де полковницький уряд очолював “давній полковник Дорошенковий” Зеленський. Поляків розпочали вибивати. “У Кальнику та інших містечках ляхів повбивали, оскільки Дорошенко зі своїми однодумцями безбожному хану Кримському присягнув на вічне підданство, ні царській величності, ні королю Польському не служити, тільки з ордою обох монархів воювати”³⁵².

В січні–лютому 1667 р. Канівський полковник Яків Лизогуб та полковник Подільського полку Костянтин Мигалевський (Мигалевич) перебували у Москві. Їх прийняли московські чиновники, яким вони розповіли про перехід Петра Дорошенка під протекторат татар, його тісну співпрацю з ними, що викликало незадоволення Москви та Варшави. Польське військо зробило спробу відновити свою владу на Поділлі. Коронні війська на чолі “з славним і знатним полковником лядським” Маховським вдерлись до краю. Петро Дорошенко разом з трьома ордами татарськими під Браїловим розігнали 30 корогв польського люду, полонили Маховського. Татарські беї зупинились під Меджибожем, а “Дорошенко біля Кальника”³⁵³.

4 лютого 1667 р. “полковник Андрій Богомаз” у Приказі Малої Росії свідчив про події, учасником яких він був і які мали місце на Правобережній Україні у 1666 р. Він, син козака родом із села Михайлівського Городища Березницького повіту, “боярином і гетьманом Війська Запорозького” Іваном Мартиновичем Брюховецьким був призначений піхотним полковником. Отримавши дві гармати і дві діжки пороху, за наказом гетьмана, пішов виручати Умань від татар та “зрадників Грицька Миргородського, Ханенка Уманського ...”. “Зрадники” злякались вояків Івана Брюховецького, втікаючи залишили свої полки і стяги. Уманські жителі обрали новим полковником Грицька Білогруда. За розпорядженням гетьмана, Андрій зі своїм полком пішов до Кальника, а “із Кальника з полковником Кальницьким Сидором (Коваленком – Авт.) пішли під Кисляк на ляхів і на зрадників і прийшовши Кисляк взяли і ляхів і зрадників багатьох повбивали і геть вигнали і в ньому залишилися”³⁵⁴.

22 травня 1667 р. Іван Брюховецький послав на Запорожжя осавула Гадяцького полку Федора Донця з'ясувати причину вбивства стольника Юхима Ладиженського “з товаришами”. По його прибутті сюди “у Трійці день”, він передав кошовому отаману Остапу Васютенку лист від гетьмана, який зачитали на раді, де вимагалось дати пояснення вчинку. Розгорілася гостра суперечка, котра переросла у сварку. Кошовий “наказав йому Федору

³⁵² Письмо Нежинского протопопа Семиона Адамовича к Мефодию, епископу Мстиславскому и Оршанскому, с сообщением известий о происшестввах в Малороссии // Там само. – С. 158.

³⁵³ Акты о приезде в Москву полковников: Каневского Якова Лизогуба и Подольского Константина Мигалевского (Мигалевича) // Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 160.

³⁵⁴ В Приказе Малыя России ... // Там само. – С. 169.

із кола вийти і повернутись до себе в курінь тихо, щоб його не вбили”³⁵⁵. Під час ради з’ясували, про що пізніше кошовий, суддя та козаки Федору розповіли, що перед прибуттям стольника на Запорозьку Січ посходилося багато козаків з того боку Дніпра “з полковником з Костянтином (Мигалевським. – Авт.)”³⁵⁶. Напевне, з ним прибув неспокійного норову, перший бунтар і зачинщик вбивства “Страх задніпровського містечка Кальника (Калні болота*)”³⁵⁷. Поява стольника Юхима Ладиженського з товаришами, у яких були “листи” (екстракт з тексту Андрусівського перемир’я), де писалось, “великий государ з королем Польським і з царем Турецьким і з ханом Кримським замирилися, і з надією для того, щоб Запорожжя знести”³⁵⁸. Це викликало гнів козаків Січі (біля 500 козаків), які пішли за зачинщиком Страхом. Вони біля урочища Скорбне зловили стольника, піддячого Сидора Скворцова, перекладачів та обслуговуючий люд і скинули з берега у Дніпро. Юхим Ладиженський не потонув, а плив за водою. Тоді розгнівані козаки сіли у човен й наздогнали його і веслами забили³⁵⁹.

Назавтра, – свідчив полковник Андрій Богомаз – зрадник Тетеря із ляхами і “зрадниками” прийшов з Брацлава, у Кисляк і взяв у облогу і тричі приступи робив. В облозі були 12 тижнів і голод терпіли, у великий піст паadlo і всяку погань їли. А боярин і гетьман на оборону нікого не прислав. Побачивши це, “Кальницький полковник Сидір, що пороху і хлібних запасів вже не було, місто Кисляк Тетері здав і його Андрія, закував віддав Тетері ж. Тетеря його катував різними муками у Володарці віддав Яблонському, воеводі руському ...”³⁶⁰.

В 1669 р. в документах, опублікованих в “Актах ЮЗР” ми знову зустрічаємо повідомлення про Кальницький полк. Зокрема, “солдат коротоячанин Іван Намьотов”, звільнившись із кримського полону, повертався в Московщину проходив “місто Кальник від полковника Кальницького від Лубуньки (можливо, це Лобойко? – Авт.)”, що гетьман Петро Дорошенко в листі закликав його зібрати козаків полку “із запасом” й бути готовим до походу під Чигирин, де відбудеться об’єднання з кримськими татарами, з метою походу “за Дніпро великого государя у Малоросійські міста війною скоро йти”³⁶¹.

Місто Кальник, як центр транзитної торгівлі, ще раз згадується в 1669 році в розвідданих князя Козловського, які “читались” царю Олексію Михайловичу. У цій інформації можна виділити два блоки питань. Перший, військовий, в якому переповідається зібрана інформація від грецьких купців про те, що татари, яких закликав Суховій, стоять на Ташлику, щоб піти на

³⁵⁵ Июня в 2 день, гетманский посланец Федор Донец, ... // Там само. – С. 200.

³⁵⁶ Там само.

* У географічному покажчику цього тому ця назва подається як “Кальник”.

³⁵⁷ Там само.

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 189.

³⁶⁰ Там само. – С. 170.

³⁶¹ Отписка к царю, из Киева, воеводы кн. Козловского с распросными речами ушедшего из полона рейтера Семена Черемисинова и солдата Наметова // Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 189.

“гетьмана Петра Дорошенка“. Другий – це те, що грецькі купці із Туреччини через Волощину їхали “на польські міста, на Ладижин, на Кальник, на Білу Церкву”³⁶². Тобто, Кальник традиційно залишався важливим транзитним містом та центром торгівлі у ці роки.

У 1671 р. великий гетьман коронний Ян Собеський вирішив оволодіти Поділлям. Відбулись кілька битв, результатом яких було підпорядкування практично всіх укріплених міст краю. П. Дорошенко, “ставши ворогом Корони польської”, запросив в Україну пашу силістрійського з військом, яке “багато лиха людям завдало”³⁶³. Навесні, як тільки “трава виросла то козаки з братом Дорошенківським об’єдналися стали за Кальником у полях з ордою”³⁶⁴. У “спасівку” П. Дорошенко закликав до участі у військових баталіях М. Ханенка та І. Сірка, які скоро прийдуть і стануть табором біля Ладижина. Сюди ж “з усіма військами під Кальник, який не бажав піддатися коронному гетьману”³⁶⁵ прийшов і коронний гетьман Ян Собеський разом з польним гетьманом Дмитром Вишневецьким. Вони спробували взяти штурмом Кальник, але були вимушені відступити.

15 жовтня того ж року король та його українські помічники Михайло Ханенко, Зеленецький, Іван Сірко та інші “козацькі вожді” українських полків знову підійшли до Кальника, зруйнували його передмістя³⁶⁶, але укріплення не взяли. Свідок військових боїв за Кальник Ульріх фон Вердум, який перебував у польському стані, записав у своєму Щоденнику: “Дня 18 жовтня здійснено штурм міста і спалено всі передмістя разом із двома частинами правого міста, третя ж була так добре забезпечена й боронилася так відважно, що великий гетьман не бачив способу, аби щось їй заподіяти”³⁶⁷. Цьому завадила залога Кальника на чолі з наказним полковником А. Урбановичем. 17, за іншими відомостями 18, жовтня розпочався гарматний обстріл Кальницької фортеці. Через два дні на допомогу оборонцям П. Дорошенко направив полковника Я. Петрановського з козаками та 2 – ма тис. кримських татар. Козакам вдалось прорватись за фортечні укріплення, а татар було розбито на території Нижнього міста і частину з них взято в полон.

Надамо слово знову Ульріху фон Вердуму: “Дня 21 жовтня, після одноденного відпочинку, армія (польська. – Авт.) вранці повернулася назад і побила татар і козаків Дорошенка за одну й три чверті милі від Кальника, що в окремому щоденнику детально описано”³⁶⁸. Польська армія цього ж дня повернулася “до табору під Іллінцями”. Жовніри розпочали вишукувати ями, “кажучи мовою козацьких і руських селян” – це льохи, викопані в землі з малою круглою діркою зверху, крізь яку ледве може протиснутись до льоху

³⁶² 1699, после 29 июня. Отписка к царю князя Козловского с распросами и речами приезжих греков о Дорошенке и пр. // Там само. – С. 259.

³⁶³ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. – С. 57.

³⁶⁴ Там само.

³⁶⁵ Там само. – С. 57.

³⁶⁶ *Edw. Rul. Kalnik.* – С. 707.

³⁶⁷ *Вердум фон Ульріх. Щоденник...* – С. 93.

³⁶⁸ Там само. – С. 93.

людина. Ями спочатку випалювали землю, а потім тут зберігали все збіжжя й “найкращі речі”³⁶⁹.

Змінивши тактику, король вирішив місто взяти змором, розмістивши свою ставку біля Сорочинської могили. Сюди “король прислав булаву, корогви, бубони козакам, дозволивши їм обрати гетьмана”. Гетьманом правобережних земель, підвладних Польщі, був обраний Михайло Ханенко замість П. Дорошенка³⁷⁰. Спроба Петриківського разом з татарами звільнити місто завершилась розгромом королівським військом татарських орд. Місто, під керівництвом кальницького полковника Андрія Урбановича, вистояло. Польський король, знявши місячну облогу Кальника, відійшов до Брацлава³⁷¹. На кінець жовтня 1671 р. Кальник залишився єдиним укріпленим містом на Поділлі, яке не скорилось полякам³⁷².

Через два роки напівзруйнований попередніми військовими баталіями Кальник знову потрапив у лещата, але тепер татаро-турецького війська. 29 серпня 1672 р. сприяв взяттю міста союзник татар Петро Дорошенко, який розпочав відвойовувати у поляків Поділля для турків. Мешканців міста було забрано в татарський полон³⁷³. У жовтні того ж року Кальник відвідав посланий московитами із Києва “міщанин Тишка Фомін” для вивідування новин. Він розповів про жахливу поведінку татар після взяття Кам’янця-Подільського, знищення в цьому місті православних та католицьких храмів, коли із них “виносили образи і клали у проїзді воріт”, вимагаючи від мешканців по тих іконах ходити та їздити³⁷⁴.

1672 р. увійшов в історію Руїни як рік запеклих борінь в середовищі української козацької еліти. П. Дорошенко без видимих підстав знищив козацьку старшину уманського полку, в тому числі полковника Білогруда, осавула Пиляя та ін., чим відвернув від себе уманців. Загроза знищення нависла над Юрієм Хмельницьким, який постригся в ченці під іменем Гедеона. Самійло Величко описував, як Хмельниченко разом з ігуменом уманського монастиря Філаретом, “боячись, щоб той, не зробив їм якоїсь біди, виїхали з Умані до Києва”³⁷⁵. Їх по дорозі захопив у полон татарський роз’їзд. За однією версією, коли уманці відмовились дати “належний за них викуп”, переправили Хмельниченка до Стамбула. “Інші оповідають, що Хмельниченка з ігуменом та Ханенком узято в неволю Батирча-мурзою на святого Михайла, і не раніше, і що тільки самого ігумена привозили до Умані на відкуп, якого він не одержав. А Хмельниченко при Батарчі зимував у Кальнику на Україні, і лише тоді відіслано його у Крим до Стамбула”³⁷⁶.

³⁶⁹ Вердум фон Ульріх. Щоденник... – С. 93.

³⁷⁰ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницького и междуособиях, бывших в Малой России по его смерти. – С. 57.

³⁷¹ Бабенко І. В. В краю козацької вольності // Трудова слава. – 1990. – 18 вересня.

³⁷² Горобець В. М. Кальницька оборона // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 45.

³⁷³ Герасименко Н. Остап Гоголь – гетьман // Київська Старовина. – 1994. – № 2. – С. 81.

³⁷⁴ Отписная князя Козловского царю, с распросными речами посланных лазутчиков о взятии турками Каменца // Акты ЮЗР. – Т. XI. 1672 – 1674. – СПб.: Типография М. Этингера, 1879. – С. 189.

³⁷⁵ Величко Самійло. Літопис. – Т. 2. – С. 165.

³⁷⁶ Там само. – С. 165.

У грудні 1672 р. інший інформатор, київський міщанин Тимошка Ткач, повернувшись із “розвідувальної подорожі”, розповів “князю Трубецькому із товаришами”, що, коли він був у місті Кальнику, сюди прибув з вимогою “паша для того, щоб Кальник козаки й інші люди туркам місто очистили та йшли з нього жити в інше місце”. Козаки і жителі Кальника місто звільнили і “зараз в ньому живуть турки, а скільки чоловік, того не знає”³⁷⁷, – твердив інформатор.

1674 р. – знаменна віха в історії Кальника та Остапа Гоголя. Анонімний інформатор в листі того ж року писав, що на шляху до Ладижина турки “з Гоголем й іншими Дорошенковими прихильниками захопили містечка Могилів, Кальник, Стіну”³⁷⁸. В цей же час Остап Гоголь різко змінює свою політичну орієнтацію – відхилившись від співпраці з турецько-дорошенківським альянсом, він перекинувся до союзу з Річчю Посполитою.

У квітні 1674 р. польський король Ян III Собеський універсалом призначив наказним гетьманом Правобережної України подільського полковника Остапа Гоголя. Йому підпорядковувалися 4 полки: Могилівський, Брацлавський, Кальницький Уманський та “охотні полки і сотні” Семена Артиша, “шляхтича” Барабаша, “охотні і запорозькі люди” Кваші. Як пише знаний вчений Микола Крикун, його влада не завжди поширювалась на ці полки. Так, у 1675 р. влітку на боці П. Дорошенка виступили полковники: брацлавський Федір Булюбаш, уманський, наприкінці року – полковник кальницький Гаврило Ковалевський³⁷⁹. “Не виключено, що у 1675 р. жоден з “доручених” О. Гоголеві чотирьох полків йому не був підлеглий”³⁸⁰. До сьогодні відсутні документи, які б дали підстави твердити, що О. Гоголь мав постійну владу над цими полками.

У квітні 1674 р. кальницький полковник Михайло Попович надсилає листа гетьману Лівобережної України Івану Самойловичу в якому скаржить на те, що “ляхи, а саме Модревський із військом, приїхав у мій полк до Вінниці і увесь повіт по за Вінницею обступив військом”, чинить великі побори і податками, і стаціями поголовними, беруть все, що знайдуть у коморах. Це ж саме роблять біля Кальника, Іллінців, Немирова. Дивина полягала в тому, як писав полковник, поляки підтверджуючи правоту своїх вчинків показували (“захищались”) листом ясновельможного гетьмана Самойловича³⁸¹. Полковник твердить, що Самойлович визначив полякам Подністров’я, а не “наш полк над Бугом”, де великі утиски чинять “людям бідним”. На підтвердження сказаного Михайло Попович відправив до гетьмана листи “і ті жалісні сльози людські”³⁸².

³⁷⁷ Отписки князя Трубецкого, с распросными речами выходцев из плена, о турецких действиях и намерениях после взятия Каменца // Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 152.

³⁷⁸ Крикун Микола. Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – С. 55.

³⁷⁹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 236, 243, 433.

³⁸⁰ Крикун Микола. Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України. – С. 42.

³⁸¹ Письмо кальницкого полковника Михайла Поповича к гетману Самойловичу о поборках и утиснениях со стороны ляхов // Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 426.

³⁸² Там само.

Важливою подією 1674 р. була боротьба багатотисячного татаро-турецького війська за Ладизин, який боронили ладиженський полковник Мурашко і запорозький полковник Сава, маючи всього 6000 вояків. Місто, як свідчить очевидець Єрофій Максимов, витримало дев'ять штурмів. “10 спроба, остання завершилася взяттям Ладизина, татари ввійшли в місто” і всіх людей “розібрали, і місто все спалили і зруйнували”³⁸³. В цих подіях брали участь чотири козацькі полки: черкаський, корсунський, канівський і кальницький, які підпорядковувалися союзнику татар, гетьману Правобережної України Петру Дорошенку³⁸⁴.

1674 рік настільки складний, що дуже важко виявити, яку зовнішню політичну силу підтримували козаки Кальницького полку. У різних джерелах читаємо, що Кальник та його полк був підпорядкований О. Гоголю, призначеному польською короною, а в інших, що він разом з П. Дорошенком і татарами штурмував Ладизин. Микола Маркевич твердив, що в другій половині того року “Кальник присягнув на вірність королю перед королівськими комісарами”³⁸⁵. Такої ж думки дотримувався дослідник історії Поділля початку ХХ ст. Григор’єв-Наш (Н. Григоріїв), який писав у своїй праці: “1674 року він (Ян Собеський), ставши королем Польщі, забрав у Дорошенка Умань, Черкаси, Бар, Вінницю, Немирів, Брацлав, Кальник, Шаргород, Рашків та інші міста”³⁸⁶. Сучасний історик Віктор Заруба, посилаючись на матеріали “Актив ЮЗР” з ХІ тому твердить, що у липні 1674 р. Кальницький полк разом з іншими лівобережними та правобережними полками, а також яїцькими та донськими козаками був направлений Іваном Самойловичем проти буджацької орди, що вдерлась на Поділля³⁸⁷.

В документах за цей рік Кальник згадується ще раз. 6 грудня 1674 р., коли Міхал Флоріан Жевуський (Ржевуський), взявши Рашків, розпочав відвойовувати Брацлав, Немирів та Кальник³⁸⁸. В той же час під Кальником стояв польський табір, в якому Ян III видав дарчу на село Вільховець Летичівського повіту (нині Новоушицького району Хмельницької обл.) “урожаю Гоголю, ... полковникові могилівському”. Це село, сказано в грамоті давалося йому та його дружині на пожиттєве володіння, а після їх смерті їхньому синові Прокопу Балацку³⁸⁹.

Польсько-татарське протистояння, втручання в нього лівобережних українських козаків та московитів ускладнювало життя правобережного люду, зокрема Кальницької та Немирівської волостей. Татарські і польські побори, податки на користь Петра Дорошенка, створення “запасів для

³⁸³ Показание Ерофея Максимова о взятии турками Ладыжина и о расположении военных сил в Украине // Там само. – С. 658–659.

³⁸⁴ Там само. – С. 659.

³⁸⁵ Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. II. – С. 231.

³⁸⁶ Григор’єв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис. – С. 66 – 67.

³⁸⁷ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 545; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті ХVII ст. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С. 236.

³⁸⁸ Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО “Розвиток”, 2007. – С. 212.

³⁸⁹ Очерки малороссийских фамилий... – С. 451; Вересаев В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. – Х., 1990. – С. 17; Крикун М. Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині ХVII – на початку ХVIII століття. – С. 62, 63.

війська” руйнували знекровлену економіку краю, вселяли невпевненість в життя місцевого населення, заклики московських агітаторів “не тільки Кальницькому і Брацлавському, але і всім з того боку полкам йти для промислу і пошуку до Чигирина”³⁹⁰, до переселення на Лівобережжя³⁹¹.

Царські укази Івану Самойловичу свідчать про те, що Москва бажала закріпити свій вплив на Правобережній Україні. Гетьману Лівобережжя рекомендувалося писати листи до командувача польського війська на Правобережжі Андрія Модерського (Мудревського) з рекомендаціями вивести ці війська з цього краю, не чинити місцевому населенню насильства податками та поборами. Ця “турбота” була ініційована листами кальницького полковника Михайла Поповича і брацлавського Павла Лисиці, в яких є багато “свідчень тих кривд”, які чинять поляки³⁹². Цар радив гетьману в своїх листах до полковників Правобережних полків радити їм не впускати в міста і села польських військ, обіцяв підтримку московських сил на чолі з Федором Ромодановським.

В тому ж році Кальник ще не раз зустрічається в документах, котрі концентрувала московська розвідка. Більшість з них стосуються кількості військових сил у протиборствуючих арміях, їх дислокація. З цією метою використовується як добровільна інформація, так і та, яку здобували під час допитів полонених, зокрема татар. Розкриваючи плани концентрації війська Петром Дорошенком, його залежність від військової татарської допомоги, інформатори акцентують увагу на долі взятих в облогу українських міст, у тому числі Кальника, який “частково ще тримається”³⁹³.

Наступний 1675 р. був не менш насиченими подіями, які часто вирували навколо Кальника та однойменного полку. Київський полковник Солонина в листі переповідав гетьману Івану Самойловичу подію, яку розповів йому архімандрит Ковруцький про те, що в Кальнику були “вирубані драгуни, а частина [їх] в замок увійшли (сховались – Авт.)”. Польський король розпорядився “білоцерківським ляхам йти з гарматами здобути Кальник”. Виконати це розпорядження вони не змогли, оскільки “орда в очі зайшла і не допустила, насилу самі відійшли до Білої Церкви”³⁹⁴. Ця інформація переповідається ієромонахом Миколаївського монастиря Ісаком миргородському полковнику в листі від 26 січня того ж року. В ньому, зокрема писалось: “Татарва ляхів знатних побила біля Кальника. А ляхи повернулись Кальник місто все повоювали і розорили, а з якої причини, про те відомостей немає”³⁹⁵.

³⁹⁰ Отписка гетмана Самойловича о хитростях Дорошенка, ... // Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 455.

³⁹¹ Там само.

³⁹² Царский указ гетману Самойловичу о том, чтобы он убеждал Модерского не делать насилий и утеснений жителям, ... // Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 459.

³⁹³ Лист Петра Дорошенко, писан к Субан кази ага, ханову визирю, ... // Там само. – С. 501.

³⁹⁴ Письмо к гетману Киевского полковника Солонины о тайном приезде в Печерский монастырь польских панов и о недовольстве за то киевского воеводы // Акты ЮЗР. – Т. XII. (1675 – 1676). – СПб.: Типограф. бр. Пантелеевых, 1882. – С. 25.

³⁹⁵ Письмо наместника Никольского монастыря иеромонаха Исакия к миргородскому полковнику о вестях про татар и Дорошенке ... // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 34.

Зовсім по-іншому описує події, які відбувались наприкінці 1674 – на початку 1675 р. Микола Маркевич. Перезимувавши, польські війська потрапили в скрутне становище. Їх вразили хвороби, що примусило допоміжні пруські війська, як і литовських вояків, залишити в Україні короля з мізерною армією і без грошей. Король не міг утримувати свою армію у “відкритій країні, в обширних степах”. 20 лютого 1675 р. король звернувся до “Ради сенатської і до народу про складний стан справ” і одночасно “зміцнив Кальник, Брацлав, Могилів, Машков, Бершадь і Шаргород; розмістив гарнізони; видав прихильним козакам сукно і гроші, призначив Гоголя головним проводирем полків Брацлавського, Кальницького, Уманського і Могилівського” виїхав до Яворова на скликану сенатську раду³⁹⁶.

Татарські війська перебували в Україні на запрошення П. Дорошенка 1674 – 1675 рр. У березні 1675 р. полонений татарин Кримка Зийка Девлет Алієв син розповів, що його взяли в полон під Лубнами, де він разом з невеликим загоном ходив за “язиком” та збиранням провіанту татарським військам. Він вийшов з Криму з Аджі Гіреєм “другий рік” тому. Спочатку орди татарські були у складі війська П. Дорошенка, а після їх послали “під інші міста під Кальник і під Немирів і під інші міста для язиків та здобичі”³⁹⁷. Після татарське військо повернулось “із-під тих міст” і залишилось зимувати на Правобережній Україні. Ця зимівля важким тягарем лягла на плечі українського селянства. “Дорошенко давав їм корму на 10 чоловік по бику на тиждень та по осьмачці всякого хліба”³⁹⁸.

Про розорення, спричинене перебуванням татарського війська, писав І. Самойловичу, отримавши інформацію з Польщі, архимандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель. Іван Волошенін, житель “містечка Печерського”, 16 червня 1675 р. йому переповів бачене й почуте – “паші сілістрійський і білгородський з татарськими ордами взявши Рашков, спалили, людей всіх забрали і пішли до Кам’янця. ... А до нас зараз вісті доходять, що немовби турки з татарами обложили Кальник і хочуть в ньому дістати ляхів ...”³⁹⁹.

Цей лист монаха, як і інших православних священнослужителів до гетьмана зачіпає важливе питання часів національного зрушення – участь православного священства в боротьбі проти ворогів України. Можемо виокремити кілька напрямків співпраці: 1. Церковники часто були не тільки інформаторами гетьмана та полковників про соціальний стан населення та військові сили ворога, але й не гребували займатись збором розвідувальних даних. 2. Церква, її владики освячували боротьбу козаків з ворогами, закликком Божого благословення на їх “справи лицарські”⁴⁰⁰. 3. Церква сподівалась отримати від козаків захист своїх маєтностей, часто звертаючись

³⁹⁶ Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. II. – С. 234.

³⁹⁷ Распросные речи Федора Пучковского о нападении татар на Лубны и показания пленного татарина о татарском войске // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 87.

³⁹⁸ Там само.

³⁹⁹ Письмо архимандрита Киевопечерского монастыря Иннокентия Гизеля к гетману Самойловичу, ... // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 136.

⁴⁰⁰ Там само. – С. 135.

до гетьманів, так як це було зроблено І. Гізелем до наказного гетьмана Остапа Гоголя. Напевне, О. Гоголь отримав листа Інокентія Гізеля з проханням гарантувати поліські маєтності Києво-Печерської Лаври. Наказний гетьман із Димера (це була його резиденція) 24 листопада 1676 р. відповів архімандриту, що, “як син православний”, готовий “захищати маєтності” монастиря, які від моїх попередніх начальників “потерпіли руйнування”⁴⁰¹. Обіцяє “гетьман його королівської милості” Євстафій Гоголь також “військо своє” у належному спокої тримати, “щоб ніякого замішання від них не робилося на боці задніпровському”⁴⁰².

Розбрат і протистояння І. Самойловича, О. Гоголя, П. Дорошенка між собою та з татарами й поляками набирають невиразних форм. В цей час, крім військових боїв, активно проводиться політика переманювання людної з Правобережної України на лівий берег Дніпра і навпаки. Зокрема, полковник охотницького полку Ілля Новицький в листі до Івана Самойловича 31 червня 1675 р. писав про те, що противники серйозно стережуть підходи до Дніпра, щоб не допустити переселення. Траплялося й так, що старшина із своїм військовим загоном робила спробу силою й агітацією досягти результату. Юрій Гуляницький з трьохтисячним загоном підійшов до Білої Церкви і хотів негайно, взявши “по частині війська, ... з Брацлава, з Кальника, з Немирова, а також з Білої Церкви прямо йти до Корсуня до заклику Дорошенкових сердюків і компанійців”⁴⁰³.

Влітку 1675 р. татарська орда на чолі з ханом знову вдерлась на Поділля. Остап Гоголь разом з Яном Собеським боронив підвладні йому землі. Захопити Кальник і Брацлав хану не вдалось⁴⁰⁴. Протистояння поляків та татар завершилось у 1676 р. підписанням Журавненського договору, за яким м. Кальник залишилось за Польщею⁴⁰⁵. Проте Юрій Хмельницький разом з татарами продовжував вести воєнні дії. Не допомогли Остапу Гоголю й польські гарнізони, які були в містечках Іллінцях, Жорнищах, Немирові, а з 1674 р. і в Кальнику на чолі з Михалком Флоріаном Ржевуським⁴⁰⁶.

Наступний 1676 р. не приніс якісних змін у долю українського народу. Кальник та його полк все менше згадується в історичних анналах. Його, як і раніше, мучили, грабували вбивали в ім'я його кращого життя. Помаленьку відновлюється при допомозі “бідних людей” Умань, її сотник шукає прихистку, зближується з “комендантом немирівським”, часто буває у нього і привозить тривожні повідомлення. Зокрема, татари скупчуються біля Тягині (сучасні Бендери, Молдова), зібравши 40000 війська й мають бажання йти під Чигирин. Сотник привіз інформацію і про те, що в день Богоявлення господнього Собеського коронували. Михайло Варениця, який до того часу не мав уряду “перебуває в Кальнику” і збирається у складі посольства їхати

⁴⁰¹ Письмо Правобережного казацкого гетмана Гоголя архимандриту Иннокентию Гизелю с обещание пребывать дружелюбно с левобережной Украиной // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 819 – 820.

⁴⁰² Там само. – С. 820.

⁴⁰³ Письмо охотного полковника Илии Новицкого гетману о том, что по показанию переходящих из Правобережной Украины людей, ... // Там само. – С. 187.

⁴⁰⁴ Ригельман О. Летописное повествование о Малой России. – К., 1864. – С. 429.

⁴⁰⁵ Edw. Rul. Kalnik. – С. 707.

⁴⁰⁶ Грабянка Г. Летопись. – К., 1854. – С. 278.

до короля⁴⁰⁷. У Польщу зібрались також “відійти зо всіма” кальницький та немирівський коменданти “за убогістю запасів”⁴⁰⁸.

Осінь того року принесла для міста Кальника новацію, якої не знали його мешканці. Виявляється, цар-батюшка “пригадав”, що Біла Церква, Кальник, Немирів та інші міста “київського, канівського і корсунського полків” належать державі царської величності (?), а “Ляхи до України не мають діла”⁴⁰⁹. Це врахуйте, що придніпровська Київщина та Брацлавщина були під юрисдикцією наказного гетьмана О. Гоголя і в більшості міст стояли польські залоги. Московський уряд не враховував цього, дозволяючи правобережному населенню, яке раніше перебралось на лівий берег Дніпра “повертатися туди й селитися”⁴¹⁰.

30 жовтня 1676 р. польський коронний гетьман направив лист “призначеному від польського короля наказному гетьману Євстафію Гоголю”, в якому було викладено “статті хотинських і каменецьких (кам’янецьких – Авт.) мирних угод поляків з турками”⁴¹¹. Попередньо відбулися складні перемовини між зацікавленими сторонами, в результаті яких було вироблено текст, що складався з 13 статей. Згідно з першою статтею, “все Поділля при Турках і Україна, окрім Паволочі і Білої Церкви з приналежностями”. Друга стаття стосувалась Кальника. Вона була сформульована у такій редакції: “У Кальнику і в Немирові має перебувати залога до повернення великого посла від султана”⁴¹². Шляхті дозволялось повернутись до своїх місць життя на “Поділлі та в Україні” де вона бажає, але відмовитись від “образи”, суперечки розв’язувати у судовому порядку⁴¹³.

Мирна угода Блискучої Порти й Речі Посполитої знайшла своєрідне трактування в інформативних матеріалах, зібраних представниками різних політичних сил. Найприскіпливіше до цього ставились московити. Полковник Лозинський із Чорногородки, маючи текст “ухвали короля польського із султаном турецьким про розмежування землі Польської і скільки багато під його владу Поділля віддали”, дозволив її переписати сотнику київського полку Михайлу Степановському, який, в свою чергу, проінформував про це свого безпосереднього начальника полковника Костянтина Солонину. Далі в “особливому листі” акцентується увага на тому, що “Статті про Поділля і розмежування султан прийняв”. Суть їх ось яка: “Поділлю при турках бути, як річка Збруч від Гусятини розпочинається, з одного боку поки в Дніпро впадає; з іншого боку від того же Гусятини Великий Гостинець (дорога) на Єрмолинці йде до Зінькова. з третьої сторони, як річка Уща розпочинається

⁴⁰⁷ Письмо к гетману Ивану Самойловичу от полковника каневского, присланного февраля 6 дня 1676 // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 531.

⁴⁰⁸ Там само.

⁴⁰⁹ Информация, данная гетманским посланцам, ... и о том, как следует относиться к городам Правобережной Украины и к желающим переходить в тот край ... // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 775, 776.

⁴¹⁰ Там само. – С. 776.

⁴¹¹ Письмо польского коронного гетмана к наказному от польского короля наказному гетману Евстафию Гоголю // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 788 – 793.

⁴¹² Там само. – С. 793.

⁴¹³ Там само.

від Зінькова впадає у Дністер до Польщі належати будуть”⁴¹⁴. “А ті волості і піддані там панів польських, не козаки живуть, як-то: Вінниця, Брацлав, Кальник, Немирів, Біла Церква і інші по Канів і ті всі до Польщі належати будуть”⁴¹⁵. Коли посол короля Речі Посполитої Гнинський остаточно шліфував текст угоди у Стамбулі, з’ясовуючи, які землі і міста України залишаться за ними, а які будуть передані Порті, то візир остаточно вказав: “Білої Церкви і Павлочі я не хочу тому, що ми вам віддали їх під Журавкою; а Бар, Меджибіж, Немирів, Кальник і Запороже належить Порті”⁴¹⁶.

Домовленості між Польщею та Оттоманською імперією, посилення тиску Московії і залежного від неї гетьмана Івана Самойловича створили патову ізоляцію для Петра Дорошенка. Переконавшись у неможливості реалізувати свою ідею об’єднання українських земель під однією булавою, згальцьовивши себе союзницькими зв’язками з Кримом, гетьман розпочинає переговори з І. Самойловичем про складання з себе гетьманських обов’язків. Царський уряд вимагає його переїзду на Лівобережну Україну до князя Григорія Григоровича Ромодановського “для присяги під його царської величності самодержавну високу руку в підданство”, пробачаючи всі його провини⁴¹⁷.

З іншого боку, П. Дорошенко робить спробу відновити свій вплив на правому березі через свого резидента при турецькому султанові, кальницького полковника Гаврила Ковалевського⁴¹⁸. Через нього він просив “у султана турського 2000 яничарів, щоб полем до чигиринського замку привести”⁴¹⁹, використавши їх для арешту посланців Ромодановського, які мали приїхати до нього. Про достовірність цих фактів розповів Ковалевський Фомі Новицькому, який прибув до Батурина до І. Самойловича.

1676 р. – рік підготовки Туреччини до війни з Московщиною, за розширення придбань нових територіальних земель обома противниками за рахунок України. В українських землях було два гетьмани: польський О. Гоголь, якому король доручив захищати східні кордони від татар і турків, та московський – І. Самойлович. Турецькі керманічі, довго не думаючи, звільняють із в’язниці Ю. Хмельницького, надають йому титул князя Сарматського, гетьмана війська Запорозького. Так з’явився ще один гетьман в Україні, якому турецький султан доручив “збирати війська у східній Україні, на пустках, заселяти слободи на своє ім’я і після об’єднавшись з Ібрагімом і з татарами, йти до Чигирин, а звідти на Київ”⁴²⁰.

Наближався 1677 р. У регіонах України різні політичні сили готувались до весняного походу турецько-татарських військ. Активізувалась діяльність розвідників, які збирали інформацію про чисельність військ, матеріальне забезпечення, розстановку сил. Ілля Довгаленко, козак переяславського

⁴¹⁴ Вести доставленные Киевским полковником Солониною, полученные им от сотников Киевского полка, ... // Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 450.

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ *Маркевич Николай*. История Малороссии. – Т. II. – С. 245 – 246.

⁴¹⁷ Прием и показания тестя Дорошенкова Павла Яненка и Семена Тихого, привозивших в Москву знаки гетманского достоинства, ... // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 434.

⁴¹⁸ Там само. – С. 433.

⁴¹⁹ Письма к гетману запорожских куренных атаманов ... // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 530.

⁴²⁰ *Маркевич Николай*. История Малороссии. – Т. II. – С. 247.

полку, з “кількома десятками товаришів” поїхав до турків “для здобичі”, побував аж під Кам’янцем і повернувся у четверту неділю після Великодня розповів, що від “Юраська відпущений невільник з листами ... до Кальника, до Немирова, і до Умані”, в яких були заклики “схилитися до нього” – обіцяє збереження статків та ласку султана. Названі міста “схилилися, послали з поклоном вірно назустріч до Хмельницького”⁴²¹.

Активно збирає військові сили Ю. Хмельницький, якому султан надав титул князя. Різні джерела, зокрема “осавул Коваленко”, який раніше був резидентом П. Дорошенка при султанові⁴²², інформують, що гетьман мав півтораста (за іншими даними, чотириста) козаків, які були фактично “взяті у неволю” кримчаками⁴²³. Він активізував переговори із Іваном Сірком, запрошуючи його приєднатись до походу проти московитів. Стольник Опанас Парасуков свідчив, що “Сірко у великий піст прислав до Юраська двох чоловік козаків ... А Юраська послав до Сірка своїх 2-х чоловік, але з чим, того не знає”⁴²⁴. Ставка Юрія знаходилась у військовому стані кримчаків. Документи свідчать, що його намет знаходиться “біля Ібрагіма паші, а варта турецька”, що свідчило про те, що Юрій ніякої волі не мав, а його фінансування було мізерним⁴²⁵.

Московські резиденти активно збирали листи сучасників подій, зокрема переяславського полковника, а після немирівського старости Степана Куницького, кошового отамана Івана Сірка та універсал Юрія Хмельницького “у кальницький полк до жителів писані”, які 18 червня 1677 р. були зачитані царю та боярам⁴²⁶, з метою прийняття відповідних рішень і рекомендацій Москви.

У 1677 р. всі готувались до походу турецько-татарських військ на Україну. Інформатори повідомляли, що мусульмани спочатку підуть на Чигирин, а після планували захопити Київ. Костянтин Могилевський 1 березня того року писав гетьману Іванові Самойловичу, що планується похід на “день святого Георгія (6 травня)”. Проводиться тотальна мобілізація відповідно до “турецького грізного і жорстокого наказу – щоб всі, старий і молодий на війну готовий був на Україну”⁴²⁷ йти. Мобілізація відбувалася в Єгипті, Македонії, призивали “барбарисів”, жителів Мілета, отримали 17 кораблів з порохом. Поляки остаточно виконують рішення угоди, але оскільки із щорічних 70000 єфимків король зумів віддати тільки 30000, то в суспільстві запанувала думка, що на вимогу турецької сторони Польща вимушена компенсувати недодані гроші територіальними поступками в Україні. Купець-інформатор розповідав, що поляки “із Бара, із

⁴²¹ Показание казаков Переяславского полка о движении Юраски Хмельницкого и турок с ним бывших // Акты ЮЗР. – Т. XIII (1677 – 1678). – СПб.: Типография А. М. Котомина и К., 1884. – С. 156.

⁴²² Беседа царского стольника Карандеева с гетманом Самойловичем ... // Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 191.

⁴²³ Показания, снятые посланцем царским Карандеевым от выходцев из Крыма ... // Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 216.

⁴²⁴ Грамота гетмана Самойловича к царю о посылке переяславским полковником подъезда в степь, ... // Там само. – С. 560.

⁴²⁵ Там само. – С. 57.

⁴²⁶ Показание казаков Переяславского полка о движении Юраски Хмельницкого и турок с ним бывших // Там само. – С. 157.

⁴²⁷ В письме Костантина Могилевского к гетману к Ивану Самойловичу // Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 501.

Меджибожа, ... снаряди свої та інші запаси в Польщу вивозять, тому що Бар і Меджибіж уступлено туркам, а справді і Кальник з Немировим туди ж так же підуть торгом”⁴²⁸. Одночасно польський король вимагав від своїх дипломатів обстоювати належність “не тільки Львова і Немирова і Кальника та інших міст” Польщі⁴²⁹ і радив добиватись, навіть ціною ув’язнення посольства, збереження зазначених територій за короною. Проте, турецька сторона наполягала, щоб король “свої вивів війська із Білої Церкви, із Кальника, із Немирова, із Меджибожа і із інших міст, а він ці міста займе своїми людьми”⁴³⁰.

В кінці червня 1677 р., як свідчили учасники подій, зокрема татарин Рамазан Курманієв, який був у війську Ю. Хмельницького, 30 - тисячне військо з Ібрагімом-пашею на чолі під Чигирин “прийшло у жнива” і розпочало “приступи чинити жорстокі”⁴³¹. Московсько-українські війська “турків били неабияк добре” протягом чотирьох тижнів⁴³². Турецько-татарське військо зазнало поразки. Відступаючи від Чигирина, союзники запряглися, що наступного року повторять свій похід.

Василь Білецький, який служив раніше у Ю. Хмельницького, в Немирові 20 листопада 1678 р. змалював соціальний та політичний портрет гетьмана після чергової поразки свого сюзерена – турецького султана. Повертаючись із-під Чигирина, Хмельниченка залишили у “безлюдному” Немирові, фактично без належних “людей військових, потрібних для безпеки”⁴³³. Візир відмовив Юрію надати турецьке військо для його охорони, яке “все літо трудилося на війні”, а кримські татари зазнали таких втрат, що вимушені “пішки додому волочитись”. У Юрія залишилось якихось 400 ординців, до яких пізніше прийшло ще 200 чоловік “волоського і мультянського сейменів”. Із цих вояків Юрій Хмельницький половину відправив до свого соратника Яненчинка в Корсунь.

Юрій Хмельниченко розмістився у полі на “пустому посаді” біля Немирова, оскільки місцевим мешканцям він не довіряв, а татари всі розташувались на “іншому посаді”⁴³⁴. Осідок князя важким тягарем ліг на плечі місцевого населення, яке вимушене було надавати татарам на місяць “на одного коня по п’ять осьмачок оброку вівса, а для самих доволі м’яса, масла, сирів, меду та інших наїдків, а кращих і заможних у Немирові людей – тих Хмельниченко у тюрму засаджує і у стопи боляче бити наказує, щоб йому по кілька сот червоних всякий давав”⁴³⁵.

Візир, від’їжджаючи з-під Ладжижина, радив Ю. Хмельницькому у випадку виникнення військової загрози з боку ляхів або “задніпровських

⁴²⁸ В письме Костантина Могилевского к гетману к Ивану Самойловичу // Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 502.

⁴²⁹ В письме сотника киевского Михаила Степанского к Киевскому же полковнику к Константину Солонине // Там само. – С. 504.

⁴³⁰ Грамота гетмана Самойловича к царю о посылке переяславским полковником подъезда в степь, ... // Там само. – С. 560.

⁴³¹ Там само – С. 557.

⁴³² Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 557.

⁴³³ Расспросные речи Василия Белецкого, служилого человека, который ушел из Немирова, где ныне обретается Хмельниченко, ... // Там само. – С. 707.

⁴³⁴ Там само. – С. 708.

⁴³⁵ Там само.

людей”: “каменецькому паші посилай і проси собі допомоги”⁴³⁶. Отримавши підтримку тамтешнього паші, Ю. Хмельницький через свого посланця Губаря Бершадського вимагав від польського короля поступитися містами, що розміщувалися біля Дніпра: Білою Церквою, Паволоччю, Чорногородкою, Димером, Коростишевим. Польські королівські служби відповіли на цю вимогу досить лаконічно. Оскільки, ці міста в угоді поляків з турками не відписані турецькій державі, то вони належать Польщі. Деякі міста біля Південного Бугу та Дніпра, як от: “Немирів, Кальник, Меджибож та інші віддані” турецькій стороні. З них вся німецька кіннота “і хоругви волоські із Немирова, і з Кальника, і з Бару виведені на прибавку білоцерківським, паволоцьким, чорногородським і коростишівським” полкам, які знаходяться під командою “начальника Ляська (Ланська, Лайська – польський полковник)”⁴³⁷. Микола Маркевич у своїй праці лаконічно запише: “поляки виступили із Кальника, Немирова, Лінець і Жорниць”⁴³⁸. Після цих подій польський наказний гетьман Правобережжя О. Гоголь в кінці цього року відійшов від мирського життя⁴³⁹. Він помер 9 січня 1679 р.

Відбулися зміни й в кальницькому полку. Коваленко, який під час двох Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. підтримував Ю. Хмельницького втратив полковницький уряд в Кальнику і “всяк час, як вовк обуха, також відплати надіється”. Це можна пояснити тим, що Хмельниченко сам не дуже впевнено почував себе у Немирові, а також на зміну Коваленком орієнтації вплинула позиція польського уряду та наказного гетьмана Правобережжя О. Гоголя. Не менш незavidна доля була й у “Варениці кальницького”. За вірну співпрацю з поляками він боявся за своє життя, а тому думав відправитися в Польщу до свого шуряка⁴⁴⁰. Це пояснюється тим, що Ю. Хмельницький, не зумівши переманити на свій бік Коваленка та Вареницю, задумав план їхнього знищення.

За свідченням шляхтича Семена Рипчинського, протягом листопада 1678 р. гетьман Ю. Хмельницький посилав п’ять корогв кінноти до Немирова, “для того, щоб немирівських жителів із Кальника та інших міст вивести до Польщі”⁴⁴¹. Його спогади проливають світло на політику польського уряду під час другого чигиринського походу. Поляки тримали свої війська на Поділлі під керівництвом полковника Лайська. Під його керівництвом у Барі було 20 корогв кінноти, три полки драгунів, “та і у Меджибожі, і у Кальнику, і у Немирові польські війська були”⁴⁴². Концентруючи ці війська, польська сторона думала реалізувати свій жахливий план – пограбувати (промисли) турецьку армію, яка буде відступати після поразки⁴⁴³. Пізніше поляки відмовились від цієї ідеї, відступивши на території, визначені угодою з

⁴³⁶ Расспросные речи Василия Белецкого, служилого человека, который ушел из Немирова, где ныне обретается Хмельниченко, ... // Там само. – С. 708.

⁴³⁷ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 709.

⁴³⁸ Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. II. – С. 263.

⁴³⁹ Крикун М. Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України. – С. 53.

⁴⁴⁰ Расспросные речи Василия Белецкого, ... // Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 709.

⁴⁴¹ Показания турецких пленных о замыслах Юраски Хмельницкого и Яненченка, ... // Там само. – С. 731.

⁴⁴² Там само. – С. 732.

⁴⁴³ Там само.

Туреччиною. Згідно з ними, Ю. Хмельницький “залишився зимувати” у Немирові, Коваленко у Кальнику, а Яненченко у Корсуні “для того, що їм султан турецький ті міста віддав у вічність і велів збирати охочих людей у військо, визначивши їм платню по 4 левка на місяць”⁴⁴⁴. Кількість війська у Ю. Хмельницького, за свідченням шляхтича Семена Рипчинського, була досить незначною: при ньому було 3000 чоловік, Яненченко мав “півтораєста чоловік, при Коваленку теж”⁴⁴⁵.

Професор Київського університету Микола Петровський, звертаючись до аналізу ситуації після повернення Ю. Хмельницького з Чигиринського походу, посилаючись на літопис Самовидця та матеріали XIII тому “Актів ЮЗР”, твердить, що поступово багато міст відійшло “під регімент Ю. Хмельницького, оскільки польські війська вимушені були відійти” з Кальника, Немирова, Липець і Жорнищ, “що ці міста стали також під владою Ю. Хмельницького, що став в Немирові”⁴⁴⁶.

Польські залоги під натиском татар залишали Поділля. Це викликало паніку. Місцеве населення здійсалося з насиджених місць і тікало з-під татарської неволі. Край, і Кальник у тому числі, знелюдніли. В містечку залишилось декілька десятків козацьких сімей. З плином часу Кальницький полк відновлюється. Кількість його козаків нам невідома. Деякі дослідники вважають, що вона сягала кількох сотень. Останнім полковником був С. Волошин, про якого згадується в 1708 р.⁴⁴⁷

Про верхню дату існування Кальницького полку конкретних матеріалів немає або, принаймні, ще не віднайдені. Проте Микола Костомаров у своїй праці, присвяченій Івану Мазепі та його послідовникам, наводить фрагмент листа обраного в екзилі у 1710 р. гетьмана Пилипа Орлика до шведського короля Карла XII, в якому описує причини поразки свого походу у 1711 р. на Правобережну Україну з метою відновлення свого гетьманства та її визволення з-під московського гніту. Союзником П. Орлика виступав кримський хан, який підписав з ним угоду про допомогу. П. Орлик писав: “Хан повинен був тільки звільнити козаків від Московської держави і впродовж військових походів мав суворо заборонити своїм татарам брати полонених із малоросійського народу і руйнувати храми України”⁴⁴⁸.

Союзники, дійшовши до Білої Церкви, не розпочали її штурму, оскільки татари розсипались по українських землях і розпочали їх плондрувати: знищувати міста і села, палити храми, знищувати ікони та іконостаси, вбивати людей похилого віку, гвалтувати малолітніх дівчаток, забирати дорослих в полон. Це викликало незадоволення українського люду й козаків, зокрема. “Під час втечі назад (до Криму – Авт.) розсипались по трьох полках: Кальницькому, Уманському і Торговицькому, а частково по Брацлавському і

⁴⁴⁴ Показання турецьких пленных о замыслах Юраски Хмельницкого и Яненченка, ... // Там само. – С. 732.

⁴⁴⁵ Там само. – С. 733.

⁴⁴⁶ *Петровський Микола*. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Т. I. (Досліди над літописом Самовидця). – Х.: ДВУ, 1930. – С. 335.

⁴⁴⁷ *Дашкевич Я.* Подільські полки (середина XVII – початок XVIII ст.). – С. 19.

⁴⁴⁸ Мазепинцы // Собрание сочинений Н. И. Костомарова: Исторические монографии и исследования. – Т. XVI. – С. 738.

Корсунському зробивши таке ж руйнування невинному народу; все зруйновано, розграбовано, випалено, народ загнали в рабство, тільки місто Умань із своїми передмістями одне залишилось оплакувати біди, які трапились в Україні. Досить сказати, що в мене було більше шістнадцяти тисяч козаків Війська Запорозького, крім міщан в полках Чигиринському, Уманському, Торговицькому, Кальницькому, Корсунському, Богуславському, Канівському, і кілька сотень у полку Білоцерківському, тепер же насилу три тисячі залишилось: не тільки міщани, але й козаки, які мали в цих полках свої будинки і сім'ї, дізнавшись про ворожі вчинки татар, розійшлися від мене в різні сторони, думаючи врятувати своїх дружин і дітей⁴⁴⁹, – писав гетьман в листі до Карла XII.

Цей лист цікавий тим, що дає підстави твердити, що Кальницький полк існував ще у 1711 – 1712 рр., що його соціальний склад дуже змінився, а з ним і традиції, військовий вишкіл. Участь полку у Полтавській битві, зруйнувала військову структуру, а нова хвиля комплектації не зуміла набути тієї військової виправи, що спричинила занепад Кальницького полку.

Після невдалого походу Пилипа Орлика на Правобережну Україну і його поразки Петро I розпочав масовий згін населення цього регіону на Лівобережжя. Сергій Павленко у своїй праці пише: ”Перегнано 100 тисяч козаків, поселян у кінці 1711 – січні – лютому 1712 р. з Правобережної України на Лівобережжя...⁴⁵⁰. Це, напевне, було однією з головних причин занепаду й Кальницького полку, оскільки край знелюднів.

1712 р., як рік, коли зник Кальницький козацький полк, зафіксований і у навчальній карті, для учнів 8-го класу середньої школи України. У тому році разом з кальницький полком зникла ще низка правобережних полків: Брацлавський, Уманський, Чигиринський, Корсунський, Богуславський і Білоцерківський⁴⁵¹. Це означало знищення Річчю Посполитою усього козацького устрою Правобережжя.

Поступово козацький рух йде на спад. Цьому сприяє посилення польської королівської влади, поява нових землевласників. З'являються тут магнати Чарторийські – рідня по жіночій лінії княгині Корецької. Вони отримали маєтності в Кальнику, яким з 1728 р. заволодів Юзеф Чарторийський, тодішній королівський ловчий⁴⁵². Від його імені якийсь губернатор* Фальковський залюднює навколишні землі, відновлює господарську діяльність, чим приносить прибутки кн. Юзефу Чарторийському. Він наполегливо боронить землі князя від всіляких наїздів, зокрема князя Любомирського, який володів землями Іллінеччини. Справа дійшла до судового позову. Фальковський у 1728 р. писав комісару Іллінців якомусь Славці, що сусід не дотримується кордонів володінь і “наїжджає і забирає

⁴⁴⁹ Мазепинцы // Собрание сочинений Н. И. Костомарова: Исторические монографии и исследования. – Т. XVI. – С. 740 – 741.

⁴⁵⁰ Павленко Сергій. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – 2 – е вид. – К.: Видавничий дім ”Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 172.

⁴⁵¹ Україна. Історичний атлас. 8 клас. – К.: Мапа, 2008. – С. 14.

* Керуючий маєтностями феодала.

⁴⁵² Edw. Rul. Kalnik. – С. 707

кальницькі землі, привласнює ліси ..., на власних кальницьких землях копає червець і нищить трави копанням і щоденними наїздами”⁴⁵³.

У 20 – 30 - х роках XVIII ст. Кальник економічно зріс, набув статусу містечка – волосного центру. Тут, на думку В. Л. Похилевича, у 1700 р. будується дерев’яна греко-католицька церква, яка володіла 10 десятинами землі, діяв молитовний єврейський дім, поблизу Кальника на р. Соб працював водяний млин, власником якого був князь Вишневецький⁴⁵⁴. За ці роки господарство стає прибутковим, селяни економічно окріпла завдяки умілому керівництву князівської влади. Статок князя оцінювався у 355487 злотих і 18 грошів⁴⁵⁵.

Прибутки князя зростали завдяки посиленню феодального визиску селян, наступу Польської Корони на козацькі вольності. Українські селяни й козаки відповідали своїм гнобителям адекватно – селянсько-козацькими повстаннями. На початку століття (1700 – 1704 рр.) фастівський полковник Семен Палій, якого підтримали селяни Кальника й навколишніх сіл, прагнув повернути козацькі права. Польська Корона за допомогою гетьмана Івана Мазепи зуміла придушити цей рух. У 30 - х роках XVIII ст. прокотилася хвиля гайдамацьких виступів. Поблизу містечок Кальника й Дашева у Шабелянському лісі діяв загін гайдамаків під проводом Верлана (1734 р.)⁴⁵⁶.

У травні 1768 р. розпочалась Коліївщина – повстання проти феодального гніту та польсько-шляхетського панування на Правобережжі. Взяття Умані, діяльність близько 300 повстанських загонів гайдамаків, відновлення ними у визволених містах і селах самоврядування підірвали устої Речі Посполитої, і вона переживала не кращі часи. В цьому антифеодальному повстанні брали участь селяни Кальника та інших сіл: Михайло Бондар, Тихін Задорожнюк, Дмитро Тинтар, Григорій Гребіненко, Василь Біліненко, Яків Ярошенко, Антін Швець, Іван Замковий, Федір Димов та ін.⁴⁵⁷ Корона звертається за допомогою до Росії. Цариця Катерина II направляє на Правобережну Україну свої війська, їх спочатку повстанці сприйняли як визволителів. Але помилилися. В липні–серпні 1768 р. російські війська розгромили більшість повстанських загонів. Гайдамаків – мешканців Правобережжя, передали для покарання польсько-шляхетській адміністрації.

Присутність російських військ, нестримне бажання Росії здобути українські землі посилили релігійний та політичний тиск Московського патріархату, ослабили польську владу, спричинили умови поступового повернення греко-католицького священства до православ’я.

1772 р. – перший поділ Речі Посполитої, нова сторінка у поширенні православ’я на Правобережжі. Відбувається тимчасовий “перехід” храмів з греко-католицького віросповідання до православного обряду. Переосвячення відбувалося швидко й наполегливо: 18 приходів Кальницької протопопії

⁴⁵³ *Edw. Rul. Kalnik.* – С. 707.,

⁴⁵⁴ *Похилевич Л.* Сказание о населеннях местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 380, 382.

⁴⁵⁵ *Edw. Rul. Kalnik.* – С. 706–707.

⁴⁵⁶ *Пилипчук І.* Історія сіл Присоб’я. Історичний нарис. – Дашів, 1981. – С. 96.

⁴⁵⁷ Там само. – С. 97.

Переяславської консисторії у 1773 р. приєдналися до православ'я⁴⁵⁸. Польській владі, особливо польським поміщикам та греко-католицькому керівництву вдалося повернути кальницьку протопопію до попередньої віри⁴⁵⁹, проте ненадовго. Процес переходу до православ'я посилювався після другого (1793 р.), а після третього (1795 р.) поділу Польщі цей процес завершився остаточно.

У 70-х роках XVIII ст. змінився власник м. Кальника. Його придбав литовець Плятер з Броеля. Він же скупив і м. Дашів та інші села⁴⁶⁰. В кінці того ж століття Кальницький маєток перейшов до Пілявітів Потоцьких, які володіли ним до середини XIX ст. На початку XIX ст. Текля Потоцька розпочала будівництво палацу в “кальницькій сосні”, відомій сучасним місцевим жителям як “Огруд”, а в середині століття, віддавши кальницькі землі, стала акціонером Кальницького цукрового заводу.

Крім політичних, відбулися й адміністративні зміни на Правобережній Україні, які значно змінили долю містечка Кальника. Він входив до складу Брацлавської губернії, коли за повелінням Павла I у 1796 р. на Правобережжі було створено три губернії: Волинська, Подільська й Київська, Кальник, як волосний центр (до 1820 р.) у складі Липовецького повіту, входив до складу Київської губернії. Протягом наступних сорока років – це село феодального ключа графа Володимира Потоцького, з 1866 р. знову набуває статус волосного центру⁴⁶¹.

У кінці XVIII ст. – протягом XIX ст. в Кальнику відбуваються значні зміни в економічному, соціальному, культурно-релігійному житті, які зачепили всі сторони життя місцевого населення. Найбільш важливі відбулися в релігійній та освітянській ланках соціального життя. Власне про них і йде мова в нашому іншому дослідженні⁴⁶². Трансформація економічного й побутового життя селян стане предметом окремого наукового дослідження.

---

⁴⁵⁸ Ведомость в духовную епископию Переяславской консистории, за силу указа оной консистории, с показанием в оной – сколько в протопопии Кальницкой православных до епархии Переяславской принадлежащих церквей имеетя и о прочем 1775 года марта 1 дня учинена // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 5. – С. 115 – 118.

⁴⁵⁹ Липковский В. Уния и воссоединение униатов в 1794 – 95 году в пределах нынешнего Липовецкого уезда // Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 21 (часть официальная). – 1 ноября. – С. 996.

⁴⁶⁰ *Edw. Rul. Kalnik.* – С. 706 – 707.

⁴⁶¹ *Бабенко І.* Свідчить літопис // Трудова слава. – 1990. – 15 травня.

⁴⁶² Див.: *Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія.* Роде наш красний. Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. – К.: Логос, 2008. – 249 с.

Післямова

Завершився розгляд історії м. Кальника та його полку доби козацьких борінь за незалежність України від посягань всіляких зарубіжних зайд та торгів нею доморощених представників національної еліти. Ми постаралися вибрати й систематизувати опубліковані джерельні та літературні матеріали й створити цілісну картину становлення, розвитку та зникнення Кальницького полку, що спричинило й занепад містечка, де знаходився його полковий уряд.

Місто заявило про себе в роки національної козацької революції, сконцентрувавши довкола себе біля половини території сучасної Вінницької області, завдяки своєму стратегічному й економічному місцю. Кальницький полк, активна участь його козаків і полковників у борні інколи впливала на розв'язання стратегічно важливих проблем. Місто мало досить потужну для свого часу фортецю, яку виявив відомий університетський професор В. Антонович і вперше опублікував для народного ознайомлення (див. с. 90).

Місто й фортеця під час військових нападів не раз руйнувалася різними загарбниками, але завжди завдячуючи мужності й наполегливості місцевого населення й козаків полку знову відроджувалися, встаючи на шляху ворогів, як незборима сила у цих страшних суспільних й політичних протистояннях.

Московсько-польська війна за Україну, яка фактично розпочалася одразу ж після Переяславської ради, завершилася 30 січня 1667 року Андрусівським перемир'ям, згідно з яким Правобережна Україна передавалася Речі Посполитій. Панування польської корони допомогло утвердитися тут греко-католицькій церкві, яка перетворилась на слухняну служницю Речі Посполитої, сприяла закріпаченню українського селянства, насадженню ворожої йому уніатської віри, не раз збурювала виступ полку то на одному, то на іншому боці. Соціально-економічне, культурне й релігійне знуцання польської шляхти, переважно католицького віросповідання, над православним населенням викликали шалений опір селян, козаків та ремісників. Неодноразово спалахували народні повстання, які часто охоплювали значні регіони Правобережжя. Чвари козацької старшини, її зближення з Короною, з Московщиною, чи орієнтація на Туреччину значно погіршували становище народу. В цю боротьбу втяглися й полковники Кальницького полку.

Безперервні військові бої фізично й морально знищували місцеве населення, яке в пошуках кращої долі часто залишало свою землю й втікало на Лівобережжя й далі, аби знайти спокій, не боячись знищення.

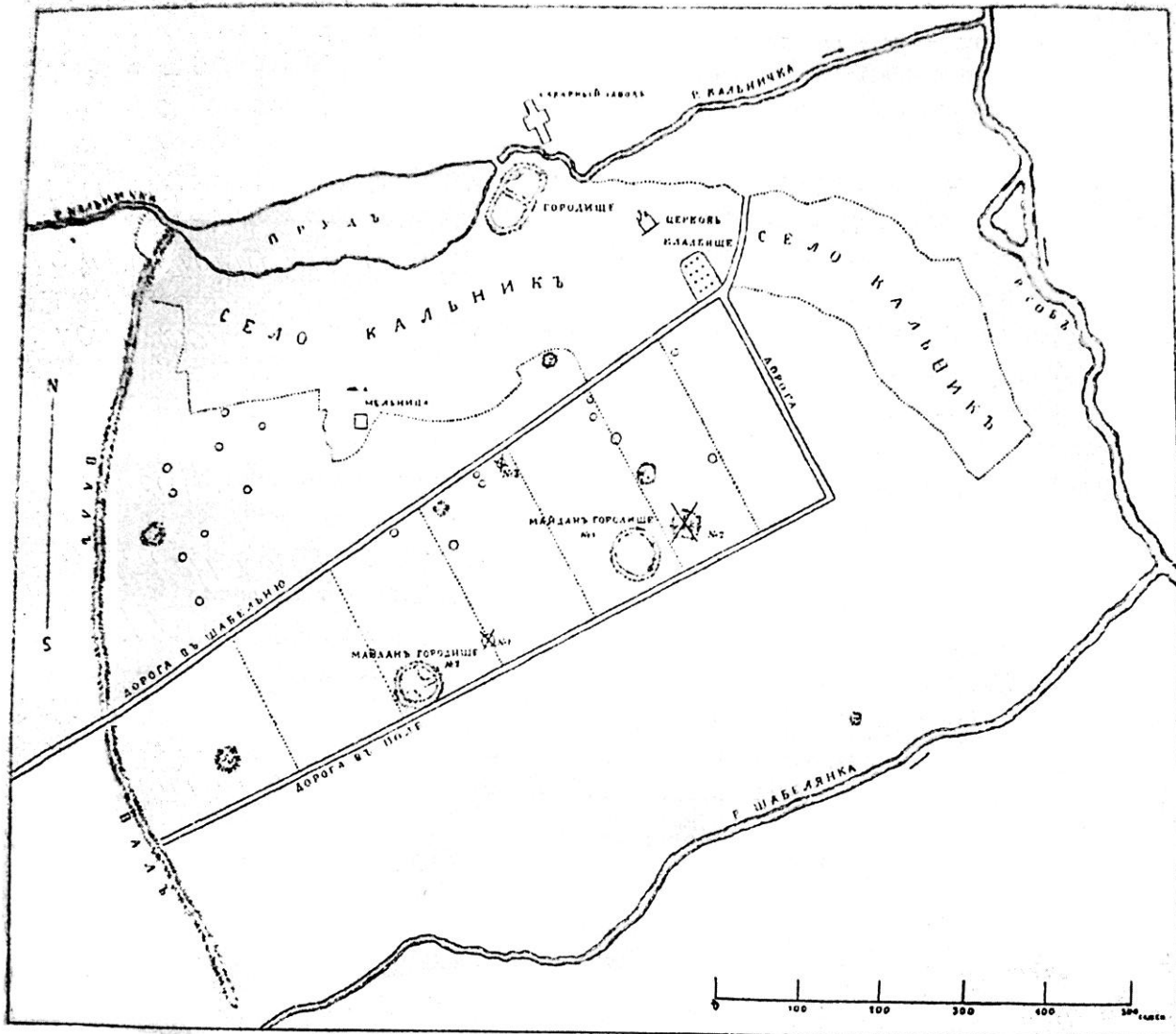
Головною причиною занепаду містечка та однойменного полку була політика Петра I, спрямована на знищення козацької вольності, котра не вписувалася у самодержавну машину Російської імперії. Заходами, які посприяли знищенню Кальницького полку, була політика Івана Мазепи, його боротьба з Семеном Палієм, а також останній “згін жителів Правобережної України” на лівий берег Дніпра 1711–1714 рр.

Після трьох поділів Речі Посполитої Правобережжя, й місто Кальник зокрема, включене до складу Російської імперії. Нова влада, нові закони й

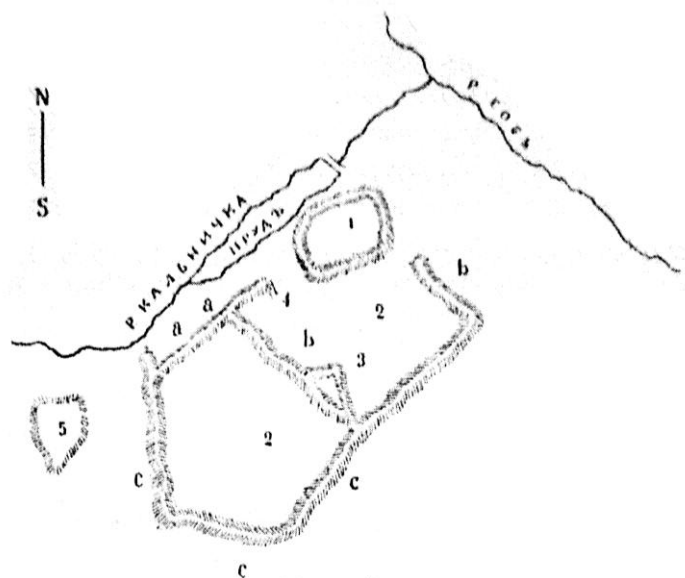
гроші співуживалися з старими польськими правами і звичаями польської шляхти та великих магнатів, які заволоділи містом.

Додатки

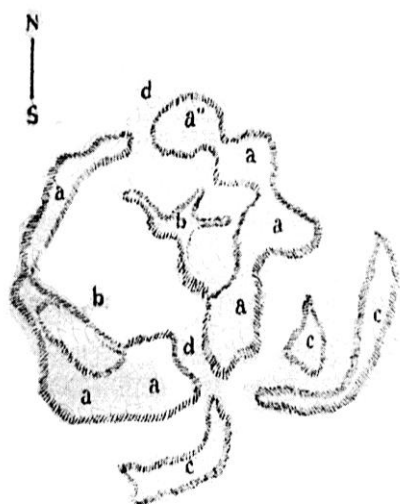

План м. Кальника 90-х років XIX ст. Склав проф. В. Б. Антонович

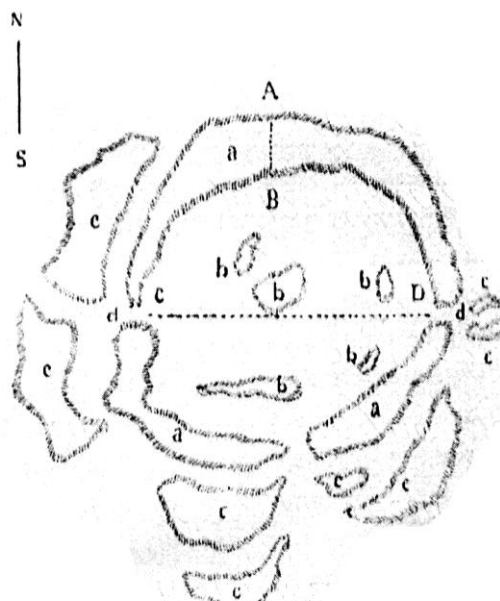
План Кальницького замку. Автор В. Б. Антонович

№ 197 1).

№ 198 2)

№ 199 3)

- 1) На цьому плані 1 визначено місце знаходження цитаделі чи замка; 2, 2- посад, a.a.v.c.c. вали, що оточують посад; 3-бастион; 4-місце, де у 1887 р. відкрився підземний хід (потайний до річки), g – окреме укріплення поза посаду (можливо польські шанці та апроші, влаштовані під час облоги міста поляками у 1674 р.

Висота валів a.a. = 0, 45 м ; v.v.c.c. – внутрішній схил = 0,90 м, зовнішній = 2, 70 м. Вал цитаделі, внутрішній схил = 2, 25 м, зовнішній = 3, 70 м.

- 2) a.a.a. – це високі вали навколо городища; v.v. – низькі внутрішні вали; c.c.c. – окремі форферки; d. d – в'їзди.

Висота валу в a` внутрішнього схилу 6, 20 метри.

-// - в a` } -// - 6 м.

} На зовнішньому схилу 8 м.

- 3) a.a.a. – високі вали навколо городища; v.v.v. – низькі насипи у середині городища; c.c.c. – окремі форферки; d.d.d.- в'їзди. Висота валу по лінії АВ, внутрішній схил = 7,30 м; зовнішній схил = 8,40 м. Діаметр CD = 65 кроків.

ныхъ въ 1891 году на средства ИМПЕРАТОРСКОЙ Археологической Коммиссiи.

Лица, производившія раскопки.	Страница отчета, гдѣ упоминается о находкѣ	Куда назначены древности.
О. И. Кнауэръ	82—86	Въ Импер. Россiиск. Историч. Музей.
Е. Р. Романовъ	94—98	Въ Импер. Эрмитажъ, Импер. Росс. Истор. Муз. и Виленскій Музей.
А. А. Спицынъ	103—106	Въ Импер. Эрмит. и Имп. Росс. Истор. Музей.
Н. Е. Бранденбургъ	79—82	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.
Д. И. Эваричевъ	86—87	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.
Графъ А. А. Бобринскій	117—119	Туда-же.
Н. Е. Бранденбургъ	89—91	Туда-же.
✓ В. Б. Антоновичъ	91—93	Въ Импер. Унив. Св. Владиміра.
Д. Я. Самогасовъ	98—99	Въ Импер. Росс. Истор. Муз.
В. Г. Дружининъ	106—117	Туда-же.
Л. К. Ивановскій	93—94	Туда-же.
	93	
С. С. Красподубровскій	99—100	Туда-же и въ Музей Сарат. Учен. Архив. Комм.
А. М. Фетисовъ	109—107	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.
В. Н. Поливановъ	101—103	Въ Импер. Эрмит. и Импер. Истор. Росс. Музей.
Н. И. Веселовскій	74—75	Въ Импер. Росс. Истор. Муз.
Графъ А. А. Бобринскій, К. Е. Думбергъ и Ю. А. Кулагинскій	22—68	Въ Импер. Эрмит., Импер. Росс. Истор. Музей, въ Археолог. Институтъ, Одесскій Музей, Ободос. Музей и Музей Таврич. ученой Архив. Коммиссiи.
Н. И. Веселовскій	9—74	Въ Импер. Эрмитажъ, Импер. Росс. Истор. Музей и Музей Таврич. Учен. Архив. Коммиссiи.
Н. И. Веселовскій	75—79	
К. К. Косцюшко-Валюжиничъ	2—20	Въ Импер. Эрмитажъ и Имп. Росс. Истор. Музей.
Графъ А. А. Бобринскій	20—22	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.
В. И. Долбежковъ	119	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.
Опись-же		Туда-же.
С. К. Кузнецовъ	07—108	Въ Импер. Эрмитажъ и Имп. Росс. Истор. Музей.
В. Н. Ястребовъ	187—89	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.

Список, куди були здані археологічні знахідки.

“Курінь” Івана Богуна. Фото В. В. Мацька, 1965

Сучасний вигляд “Куріня” після перебудови

Адміністративний поділ України. 1648-1657 рр. Склав І. П. Крип'якевич.

1- Столиця гетьмана; 2- полкові міста; 3- Сотенні міста; 4- межа Паволоцького полку, створеного 1651 р.; 5- межі Київського та Ніжинського полків у 1654р; 6- річки; 7- державні кордони; 8- межі полків у 1648р.

Письмо

Кальницкого полковника Василия Вареницы к Григорию Косагову с просьбою о помощи ратными людьми против Поляков и Татар

Вельможный милостивый пане Косоков, воевода его царского пресвітлого величества, приятелю мой.

Имеючи великие, а впрям ежедневные докуки от вереломных неприятелей ляхов и татар послали мы лист миром к его милости пану гетману ожидаючи помочи и совету здравого, как бы могли тому не приятелю, над шеями нашими всящие, щастливым его царського пресвітлого величества государствованием, отпор дати; и вельможности твоей усердножелаеми покірно просим о заступлении к его милости пану гетману верного войска его царського пресвітлого величества Запорожского, чтоб ходотайством твоим помогал нам ратными людьми от боку своего, понесе многие ляхи превратными прелестями своими городов около нас к себе прилучили, и не в дали от нас стоячи, великие нам беды чинят. Подтщится, вельможность твоя, неленосно прошение свое от нас принести да скорее послать нам помощь на враги; покорно и вдруге просим и самих себя в Любовь вельможности твоей передам. Из Колнику, месяца сентября 1 дня, лета 1664.

Вельможности вашей всего добра прямо желательный приятель и повольный слуга Василем Вареница, полковник верного войска его царського пресветлого величества Запорожского Кальницкий и Винницкий.

КАЛЬНИК

Кальник, Липовецького повіту, знаходиться при злитті річки Кальнички з рікою Собом, на відкритій злегка пагорбистій місцевості. Грунт чорноземний. З наших джерел бачимо, що це поселення називалося спочатку не Кальник, а Кальнич. В XVI ст., а можливо й раніше, це місце вже було у власності родини Янчинських. Ця родина була волинською за походженням, й, вірогідно, поселилася там разом з багатьма іншими родинами з Волині, що були обдаровані за заслуги маєтностями в цих землях. Янчинські крім Кальника тобто Кальнича володіли в Брацлавському воєводстві також Паріївкою, Бабином, Скоморошковцями а в подальшому Цибуловим. Тимчасом, один з цих Янчинських, Івашко, мав лише одну доньку Марину, яка вийшла заміж за свого родича Єжи Янчинського з Волині, але коли той загинув у бою з татарами вона вдруге вийшла заміж за Ханського. Від першого чоловіка мала сина Олександра і кількох доньок, від другого сина Адама і також кількох доньок. Цю дружину Єжи Янчинського називали також “Кальничанкою”, оскільки її батько від багатства Кальнича називався Кальницьким. З часом її потомство розродилося в цілу громаду онуків та правнуків, так що спадкоємцями майна, яке вона залишила були, крім Янчинських і Ханських, ще Підгороденські, Підгорські, від них Селіські та Турські, Слугоцькі, Чернеєвські, від них Собеські і з Ободного Ободенські. Вже у 1608 р. син Кальничанки Олександр Янчинський продав свою частину Кальника Анні Іоахімівні з Ходкевичів, княгині Корецькій, володарці Корця, Білоловки, Білгородки, Стайків та ін. Княгиня ця була рідною сестрою славетного ватажка Яна Кароля Ходкевича і оскільки її чоловік князь Іоахім був рідким гостем у себе вдома, не сходив з поля битви і водив свої роти на Росію, на татар, проти рокошан Зигмунта III, вона, зайнята управлінням своїх вотчинних земель, пригортала до рук маєтності шляхти в Київському та Брацлавському воєводствах, скуповуючи одне село за іншим. Через деякий час, нащадки Кальничанки, її згадані онуки та правнуки, виступили з позовами проти княгині Корецької, яка начебто узурпувала їх спадок. Вони обґрунтовували свої претензії тим, що Олександр Янчинський, перед поділом спадкового Кальницького майна між спадкоємцями, не міг і не мав права продавати своєї частки. Поділ же не міг відбутися, оскільки між спадкоємцями було кілька малолітніх, а, крім того, постійні татарські набіги не дозволяли їм приїхати з Волині на Брацлавщину. В той час набіги татар набули страхітливих масштабів і не було року, щоб кримський чамбул тої чи іншої частини пограниччя не зачепив. Тож і Кальник у 1612 р. спіткала велика недоля: набіг орди. Це поселення було настільки винищене, що документ 1613 р. називає Кальник “пустим урочищем”. З того часу вартість Кальника значно зменшилася, що не завадило співспадкоємцям Кальника продовжити судову справу. У 1616 р. суд вінницький виділив справедливую частину кожному зі спадкоємців. Їхній спустошений спадок не був ані вимірний, ані кордонів постійних не мав. Тож невдовзі почалися суперечки та непорозуміння. Оскільки багато селян було знищено татарами, вони не могли ані заселити свої маєтності, ані піднести їх intraty (слово не знайшов –

Г. К.) вони не могли. Як бачимо, власне з цих причин незабаром після розподілу один за одним вони починають продавати свої частки Кальника. Так, у 1617 р. продають княгині Корецькій свою вотчину Турські, спадкоємці Селіських, у 1623 р. Підгороденські, Олександра з Почаїва дружина Фредерика Підгороденського, його онук та її сини. Тільки Ханські, Слугоцькі та Ободенські ще залишалися власниками своїх наділів, але й вони потім їх позбулися. Не тільки в тому закутку над Собом, зруйнована давня брацлавська шляхта розпродавала свої маєтності, але процес поглинання Брацлавщини князями з Волині був позитивним і вся ця провінція приблизно в той самий час заповнилася великими латифундіями князів Острозьких, Заславських, Корецьких, Ружинських, Збараських та ін. Княгиня Корецька, будучи власницею знаменитих маєтків, кальницькі землі відновила і заселила. Це була доба надзвичайно жвавого поселенського руху в цих землях. Всюди множилися поселення, виростали волості. Цій колонізації особливо сприяли ці нові господарі маєтностей, князі з Волині. Тож і Кальник невдовзі значно виріс і, як бачимо з документів, поділявся вже тоді на старий та новий і називався “містом”. В сімейних ... іноді писали також: замок Кальник. Очевидно, княгиня Корецька для захисту місцевих жителів від татар побудувала тут замок. В степах, оточуючих Кальник, паслися хороші племінні коні, яких вирощувала княгиня для потреб своїх лицарських синів. Княгиня Корецька пішла з цього світу у 1623 р. і за заповітом відписала Кальник, Бабин і Паріївку, так само як і Білгородку, Стайки і Ольшанку сину Яну Каролу, з умовою, щоб після його смерті ці маєтності перейшли його нащадкам по чоловічій лінії. Адже не передбачала, що невдовзі, як побачимо, фамілії Ольгердовичів на Корці буде бракувати представників по мечу. Князь Ян Кароль Корецький доклав руки до піднесення і заселення маєтностей кальницьких. Як бачимо, у 1633 р. виникли села Дубровець, Пасічна, Губин, Талаївка, які разом з Кальником, Паріївкою, Бабином давали щорічного доходу 7571 злотий (Архів князів Корецьких в Городниці). Ян Кароль Корецький, каштелян Волинський, по закінченню навчання, поїхав закордон, де в Голландії під час війни, що там тривала, завербувався до війська, але під Амстердамом на морі був спійманий шведами. Король Карл, дізнавшись, що це був племінник великого Яна Кароля Ходкевича, якого так добре знали шведи, відіслав його до Стокгольма, де він цілих 5 років залишався в неволі. Там Корецький дав обітницю, що якщо Провидіння виведе його на волю, то прийме католицьку віру. Господь Бог дослухався до нього, як повідомляє Несецький, адже невдовзі після цього (або за викуп – *Г. К.*) повернувся до Польщі й обітницю виконав, перший зі свого дому уніат, в чому й був прикладом для своїх підданих: костел в Корці для францисканців побудував (досл. “виставив” – *Г. К.*), 10 тисяч до нього записав. Очевидно, що в Білоловці (суч. Білоловка) і в Кальнику теж побудував костели, бо в паперах, що залишилися після нього в городецькому архіві, читаємо його заповітне розпорядження, яке має назву Трактат (або міркування – *Г. К.*) слуг князя Яна Кароля Корецького, в якому йдеться: “костели мої в Кальнику і Білоловці, щоб не були без князя,

наказую; ... по 300 злотих з тамтешніх аренди давати”. Далі в тому ж розпорядженні своєму робить наступну згадку: П. Гарниш при управлінні кальницькому має залишитися, тільки щоб не робив утисків підданам і при селі Талаївці залишався. Помер князь Ян Кароль у 1633 р. і від Анни Потоцької залишив сина Самуїла Кароля. Кальник, однак не був суцільною вотчиною князів Корецьких і тільки в 1641 р. Андрій Ободенський князю Самуїлу свою частину Кальника продав. Князь Самуїл Кароль Корецький, староста робчицький, в молодості навчався в Штирії, Ауштирії та Нідерландах, в Дуаці завершив філософію публічним актом (може захистом? – Г. К.). Повернувшись нарешті на Батьківщину і заставши війну козацьку, в усіх походах брав участь: під Корсунем козаки цілу його корогву знищили, в помсту за що він потім в багатьох місцях потужно їх громив. Під Зборовим під ним було вбито коня. Пішов з цього світу передчасно, у 1651 р. Мав бути “чарами дівочими вбитий”. Одружувався двічі: вперше з Маріанною з Бобрка Легезянкою, вдруге з Софією Опалінською; нащадків не залишив і ”так на ньому перервався рід Корецьких, який з приводу своїх великих справ мав бути вічним. Тим часом, Кальник ще у 1648 р. був зайнятий козаками. Стояв тут полк козацький, що налічував 2046 осіб; полковником був Остап (Літопис Грабянки, стор. 266). Потім у 1650 р. полковником був Федоренко (Бантиш-Каменський, I, замітка 53). У 1653 р. Стефан Чернецький і Маховський вигнали з Кальнику козаків, давши їм перед цим битву. Козаки втекли до Балабанівки і Монастирища, де закріпилися. (Єрліч, I, стор. 143). Невдовзі вони знову повернулися до Кальника; у 1659 р. їх полковником був Іван Сірко (Бантиш-Каменський, II, стор. 45). Однак, схоже, що в ті часи кальницькі козаки визнавали себе підданими Речі Посполитої, бо внаслідок Гадяцької угоди на зібранні послів Великого князівства Київського і Війська Запорозького підписалися як послі від кальницького полку Федір Понченко і Федір Дульський (Vol. leg. IV, str. 307). В будь-якому випадку вірність кальницьких козаків Речі Посполитій була хиткою, двозначною, бо у 1660 р., польські війська які розташувалися на Україні на зимів'я мали наказ пильнувати козацькі полки з Умані й Кальника (Dispositia hiberny dla wojsk JKМ. na Ukrainie 1660 r.; рукопис). Це власне був час, коли по всій зайнятій козаками Україні раптом почали виникати величезні збройні поселення, чи так звані “городи”. Все сільське населення, залишивши свої села й хутори, рятувалася від татар, яких тодішні козацькі гетьмани, спочатку Богдан Хмельницький, а потім Виговський, Юрко і Тетеря, приводили на допомогу. Татари страшенно нищили країну, спалюючи села і забираючи ясир. Тоді й за укріплені вали Кальника стікалося все живе з покинутих і пустих сіл. Почав жити і Кальник незвичайним гомоном і життям. Істотно зріс і взагалі досить значний мав вигляд. Його розміри були вражаючими. Складався вже тоді з трьох окремих міст, двох верхніх і третього, нижнього. Перші два знаходилися в старому Кальнику, третє, нижнє – в новому. Верхні міста були укріплені глибокими ровами; в нижньому ж знаходився замок чи фортеця, що з двох сторін омивалася ставками, на яких була гребля і млини; вони, у свою чергу, були оточені такою потужною палісадою, що з неї козаки могли

поливати вогнем ворога, а самі були захищені. На схилах гір розташовані були ряди охайних будинків, селянських хат, а за ставками далеко розтягалися передмістя та хутори. Шасеполь говорить, що в Кальнику могло перебувати тоді 20 тис. озброєних козаків і 60 тис. мешканців. Це значне перебільшення, але певна річ, що мусило тут бути надзвичайно людно. На таку велику кількість людей була тут тільки одна дерев'яна церковка. Місцеві мешканці жили не тільки зброєю і військовою здобиччю, але з необхідності годувати себе, займалися рільництвом. Свідок повідомляє, що навколо Кальника було видно доглянуті поля, повні збіжжя (Liske, Cudzoł. w Polsce, Werdun str. 151. Chassepol, Hist. des Grands Visirs etc. w Anecqt. Jablovian. Amb. Grab. Spomniki ojczyste, II, str. 339). У 1671 р. полковником в Кальнику був Гаврило Коваленко. Він був на боці Дорошенка. Ян Собеський того ж року ціле Побужжя відібравши з рук Дорошенка і з'єднавшись під Ладижиним з Ханенком, Лисицею, Зеленицьким, Сірком, козаками, які перейшли на бік Речі Посполитої, 11 жовтня наблизився до Кальника. Але місто суворо трималося і не хотіло здаватися. Собеський вирішив діяти не натиском, а змором. Але оскільки козаки постійно дражнили поляків сутичками, польський обозний набрид запалив усі передмістя і хутори. Кальничани дивилися на це байдуже. Собеський хотів змусити їх до здачі голодом, але оскільки це теж не допомогло, відступив з військом на деякий час до розташованих неподалік Іллінців. Тимчасом з Дашева йому повідомили, що козак Петрановський з кримською ордою йде на допомогу Кальнику. Ян Собеський одразу ж вирушив в ніч до Кальника й прибув на світанку. Але Петрановський з козаками вже увійшов до міста; тільки татари розташувалися перед греблею. Собеський тоді вдарив по татарам і розбив їх вщент. Багато з них втопилося в річці. Було вбито двох мурз і ще трьох взято в полон. Сталося це в день св. Урсули 21 жовтня (В Spomnikach ojcz. лист Яна Собеського до єпископа Андр. Ольшовського, Liske, Cudzoł. w Polsce, Werdun str. 151). Після цієї перемоги ще тиждень стояв польський ватажок під Кальником, але оскільки, незважаючи на штурми, захисники опиралися облозі, переконався в смутній необхідності повернутися назад. Не мав він сил необхідних для ведення правильної облоги і хоча просив підкріплення, їх йому не прислали. З Кальника пішов Собеський до Брацлава, який йому здався. 29 серпня 1672 р. турки взяли Кам'янець; Кальник також з іншими городами потрапив до їх рук. Собеський розбив турків під Хотиним; обраний королем польським відклав коронацію і поспішив на Україну, яку відібрав у турків і Дорошенка. Кальник теж після багаторічного бунту відкрив свої брами полковнику Міхалу Флоріану Жевуському і повернувся нарешті під владу Польщі (Chassepol, Hist. des Grands Visirs avec l'hist. du grand Sobieski). Невдовзі теж впав Дорошенко. Але у 1676 р. почалася нова турецька війна. Під Журавним був укладений трактат, за умовами якого дві частини України, там де Біла Церква та Паволоч відійшла до Польщі, а третя, де Бар та Меджибіж – до Туреччини. Кальник залишився в межах Польщі, але ненадовго, оскільки у 1678 р. турки взяли Чигирин, польські гарнізони мусили з Кальника, Іллінець, Жорниці піти (Самовидець стор. 70, Літопис

Грабянки стор. 230). З відступом польських залог українське населення почала масово тікати з-під турецького панування за Дніпро. Кальник теж майже повністю знелюднів. З того часу пустиня тут запанувала, але врешті Україна, винищена, знелюдніла, почала потроху приходити до себе. Законний лад повернувся і до Кальника, що хоча й порожній, знайшов своїх власників. Господарями тодішніми Кальника були князі Чарторийські, які по жіночій лінії були спадкоємцями Корецьких. У 1728 р. належав Кальник князю Юзефу Чарторийському, в той час королівському ловчому. Мешкав тут за його призначенням губернатор, певний Фальковський, який зайнявся новим заселенням цих маєтностей. Він же незабаром не тільки Кальник заселив, але й довкола нього були засновані поселення, такі як Жаданівка (інакше – Сорока), Каштанівка, Кантеліна, Пархомівка і Талаївка. Кордони маєтностей, що так довго були пустими, залишалися неточними, звідти був розбрат й постійні суперечки з сусідами. Особливо кордон з Іллінцем, маєтністю князів Антонія і Францішка Любомирських, був предметом постійних суперечок. Так, маємо судову скаргу 1728 р. кальницького комісара Фальковського на іллінецького комісара, певного Славка, на те, що цей останній не шанує кордонів і наїжджає і забирає землі кальницькі, привласнює ліси, заселяє Пилипівцями, а особливо на те, що на кальницькій землі червець* копають і щоденним копанням і витоптуванням трави нищать. Слід зазначити, що червець (*coccus polonicus*) був у ті часи товаром дуже жвавої торгівлі. Чарторийські теж невдовзі мудрим керуванням так піднесли маєтності кальницькі, що у 1751 р. приносив він річного доходу 29623 злотих і 29 грошей. Вартість тих маєтностей складав 355487 злотих і 18 грошей (Archiwum horodnickie). Чарторийські нарешті близько 1775 р. продали Кальник графам Платерам з Броеля; від тих перейшов він у вотчину Пілавитів Потоцьких. Нині маєтність ця належить цукровій акціонерній компанії. Наприкінці минулого століття оселилися тут євреї, але потім переїхали у Дашів і Липовець. Кальник з того часу виглядав як село. З давньої його минувшини залишилися тільки спогади. Знаходиться тут зараз цукровий завод, мешканців налічується обох статей: православних 1220, з яких чиншової шляхти більше 200, і 95 католиків. Безліч могил оточує Кальник. Поблизу Кальника видно могили Сорока, Ассаули, Непромаха і Пракседі. Могила Сорока має 10 сажнів заввишки, але, судячи з її периметру, мусила бути набагато вищою. Існує легенда, що начебто татари, йдучи великими натовпами на Україну, несли в полах одягу землю, з якої насипали могилу. Інша традиція виводить назву могили від 40 битв виграних якимсь козацьким гетьманом; з чого зробив цілу поему Олександр Гроза. В тій же могилі випадково був відкритий видовжений камінь з вирізьбленим символом і літерами. Символи ці Лелевель тлумачить так: місяць і сонце це відомі символи Валахії та Молдавії три колони, що лежать у вигляді літери Е нагадує герб литовський або знак відомий з багатьох слов'янсько-булгарських монет XIII ст. Літери були вирізьблені напевно набагато пізніше.

---

* Червець (*coccus polonicus*) – комаха з якої виробляли яскраву рожево-червону фарбу – прим. Г. К.

Вони передають ім'я Мледі, або якесь інше, й походять з XVI, а може XVII ст. Слід гадати, що могила Сорока походить з часів козацьких війн Яна Собеського. Цей висновок Лелевеля є, звичайно, поверховим. Можна припустити, що могила та є пам'яткою набагато давніших часів. Це припущення спирається на свідчення старої хроніки, в якій йдеться, що у 1497 р. над рікою Сорокою відбулася кривава битва між князями Міхалом і Костянтином Острозькими з татарами (Кармазин, Витяги з хронік, додаток до тому 8, стор. 158). Безсумнівно, що ця битва відбулася саме поблизу Кальника, адже хроніст визначає її місце над рікою Сорокою у волості Кошиловських; ці так звані волості кошиловські, як це знаємо з наших архівних записів, існували вже у XV ст. і були прилеглими до Кальника, а значить вже у 1487 р. існувала тут річка Сорока, а може й не річка, а могила, адже хроніст міг помилитися і переплутати одне з іншим, тим більше, що річка з такою назвою в тих краях не було й нема. Сама назва могили можливо має відношення до прізвища литовської родини Сороків, яка, згідно Ненецького, в Литві та Русі в давні часи процвітала. З литовської метрики відомо, що за Зигмунта Старого якийсь Сорока був послом до Криму. Король цей називав його своїм добрим слугою (Pułaski, Stosunki z Mendligirejem, str. 109). Але з могилою під Сорокою пов'язано ще кілька історичних подій. За часів Хмельницького, згідно народної пісні, біля тієї могили Перебийніс мав криваву битву з поляками. Пісня та починалася словами: "Ой за Дашовом, під Сорокою, багато Ляхів пропало". У 1671 р., коли Ян Собеський стояв під Кальником, польське військо у тої високої могили, на березу р. Соб, отаборилося (Liske, Cudzoż. w Polsce, Werdun str. 151). Могила та, однак, не стільки рукою часу, скільки видобуванням селітри була дуже ушкоджена. В городницькому архіві читали ми лист певного мешканця Кальника до князя Юзефа Чарторийського, в якому він скаржиться, що, незважаючи на контракт, економія не дозволяє йому видобувати селітру з могил; просить, відповідно, про видання нового наказу, щоб можна було видобувати селітру з могили Сороки, а він знову буде платити або селітрою, або грошима. І ще одне. Автор "Сопліці" починає свою повість Краковський замок з опису Кальника. Він говорить, що в кінці XVI ст. був дуже торговельним містом, що в лоні своєму містив кілька народів і вір, що був у ньому жіночий монастир, кілька церков, аріанський молитовний дім, евангелістська кірха, дві синагоги, єврейська та караїмська, навіть вірменська церковка, що був вотчиною потужного дому Зборовських, що, нарешті, переходив або у спадок, або шляхом купівлі з одних рук до інших, належав до Конецпольських, Дольських, Вишневецьких та ін. Наскільки все це далеко від правди, достатньо засвідчує цей опис нашого Кальника. Зрештою, твір, що спирається на письменницьку уяву та вимисел, напевно нікого в оману не введе.

Edw.Rul. Kalnik // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Tom III. – Warszawa, Druk "Wieku" Nowy-Swiat Nr. 59, 1882. – S. 704-707.

Переклад кандидата історичних наук, доцента Київського національного університету імені Тараса Шевченка Г. М. Казакевича, за що висловлюємо йому щирю подяку.

Біографія авторів

Казьмирчук Григорій Дмитрович народився 9 травня 1944 р. в с. Кальник Іллінецького р-ну Вінницької обл. У 1951 – 1961 рр. навчався у Кальницькій СШ, а в 1961 – 1969 рр. у Молодогвардійському технічному і Красноармійському педагогічному училищах, які закінчив з відзнаками. Ленінський стипендіат історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчив з відзнакою у 1974 р. та аспірантуру на кафедрі історії СРСР дожовтневого періоду. Підготував і у 1984 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: “Перший етап визвольного руху в Росії в дослідженнях істориків Радянської України (1917 – 1980 рр.)”. У 1997 р. захистив докторську дисертацію на тему: “Рух декабристів: історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років)”. З 1977 р. – асистент, 1989 р. – доцент, 2000 р. – професор кафедри історії Росії. З 2001 р. – завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Читав і читає нормативні курси та спецкурси в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з історіографії історії СРСР, історії України, історії слов'янських народів, актуальні проблеми історії Росії в Ніжинському педагогічному університеті ім. М. Гоголя, Переяслав-Хмельницькому педагогічному університеті імені Григорія Сковороди та Кіровоградському педагогічному університеті імені В. Винниченка.

Автор 400 наукових, науково - популярних, публіцистичних праць. Серед них 30 монографічних досліджень, брошур та курсів лекцій. Досліджує проблеми історіографії, бібліографії, історії України, Росії, краєзнавства. Організатор і керівник міжнародних конференцій “Декабристські читання” (1987 – 2005 рр.), редактор десяти випусків збірників їх матеріалів і тез. Член спеціалізованої вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Член редакційних колегій низки періодичних видань історичного профілю. Підготував 24 кандидатів та 3 докторів історичних наук, керує 4-ма аспірантами, консультує 1 докторанта.

Основні праці: Все, що посіяне зійде... (Нариси суспільно-політичного руху Росії першої половини ХІХ ст.). – К., 1988. – 100 с.; Декабристоведение: итоги и проблемы. 1917 – 1993 гг. – К., 1993. – 115 с.; Декабристи. Історіографія проблеми. 1917 – 1935. – К., 1994. – 125 с.; “Апостоли правди”. Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першій половині 30-х років. – К., 1997. – 209 с.; Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. – К., 1998. – 174 с. (Співавт. Т. Соловйова); Історіографія руху декабристів: В 4-х ч. Ч. І. Дореволюційне

декабристознавство (1825 – 1917 рр.). – К., 2000. – 169 с.; Ч. 2. Становлення радянського декабристознавства (1917 – перша половина 1930-х рр.). – К., Черкаси, 2001. – 238 с.; Українське декабристознавство. – К., Черкаси, 2002. – 282 с. (Співавт. Ю. Латиш); Історична бібліографія: Курс лекцій і матеріалів для студентів історичних факультетів. – К., 2002. – 78 с.; Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.). Зошит № 1. Документи з історії села. – К., 2005. – 38 с.; Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.). – К., 2006. – 118 с. (Співавт. М. Казьмирчук); Освіта в селі Кальнику з 60 - х років XIX ст. – 20 - х років XX ст. – К., 2007. – 38 с. (Співавт. М. Казьмирчук); Історія будівництва та реконструкції храму Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальнику // Соціальна історія. – Вип. III. – К., 2008. – С. 39 – 47; Современное декабристование на постсоветском пространстве: Становление, проблематика, научные центры и перспективы развития // Декабристы: Актуальные проблемы и новые подходы. – М.: Росс. гос. гум. ун-т, 2008. – С. 640 – 662 (Співавт. Ю. Латиш); Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. – К., 2008. – 249 с. (Співавт. М. Казьмирчук); Історія України: підручник для іноземних студентів вищих навчальних закладів. / В. І. Гусев, Г. Д. Казьмирчук, В. П. Капелюшний, М. Г. Казьмирчук, Г. С. Черевичний. К., 2008. – С. 19 – 36; С. 37 – 47; С. 77 – 96; Історія України: Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів / Наук. ред. та кер. авт. кол. д.і.н., проф. Г. Д. Казьмирчук. – 2 - ге видання, виправлене і доповнене. // К.: Логос, 2009. – С. 7 – 8; С. 65 – 91; 137 – 161; 190 – 215; Історія України: підручник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, О. В. Вербовий та ін., за ред. Г. Д. Казьмирчука, К., 2009. – С. 9 – 10; 45 – 106; 159 – 218; Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. III. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. – К., 2010. – 265 с. (Співав. М. Казьмирчук); История Украины: учеб. для иностр. студ. высш. учеб. заведений / под ред. Г. Д. Казьмирчука; (Г. Д. Казьмирчук, В. И. Гусев, В. П. Капелюшный и др. – К., 2010. – С. 3 – 6; С. 7 – 28; С. 45 – 78; С. 113 – 132; История Украины: Учебник для студентов высших учебных заведений / Г. Д. Казьмирчук (рук. авт. коллектива) В. Ф. Колесник, А. П. Коцур и др. – К., 2010. – С. 9 – 10; 11 – 33; 59 – 86; 173 – 228; Вступ до спеціальності: Навчально-методичний комплекс. – К., 2011. – 115 с.

Література: Г. Д. Казьмирчук: Библиографический указатель. – К., 1990. – 21 с.; *Сілкін А. В.* Г. Д. Казьмирчук – дослідник історії України (до 50 - ти річчя з дня народження) // Наук. зап. з історії України. – Кіровоград, 1993. – Вип. 2. – С. 3 – 10; *Баженов Л. В.* Поділля в дослідженнях вчених і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 86, 223; *Реснт О.* Київська декабристознавча школа на сучасному етапі (до 60 - річчя з дня народження

Г. Д. Казьмирчука // Декабристські читання: Тези міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої рухові декабристів. – Вип. ІХ. – К., 2004. – С. 17 – 19; Соловйова Т., Філь О. Вихованці історичної школи Г. Д. Казьмирчука // Там само. – С. 62 – 64; Борисенко В., Латиш Ю. Історик. Учитель. Подвижник (До 60-ї річниці з дня народження професора Г. Д. Казьмирчука) // Наукові записки з української історії: Зб. наукових статей. – Вип. 15. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – С. 201 – 209; Латиш Ю. Історик за покликом серця // *Magistra vitae*. Часопис наукового товариства студентів та аспірантів історичного факультету. – 2004. – № 1. – 11 травня – С. 4; Реєнт О. П. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Г. Д. Казьмирчука // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С. 146–155; Вітаємо // Історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 90; Колесник В., Латиш Ю. Лідер українських декабристознавців // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – 2004. – Вип. 1. – С. 264 – 273; Латиш Ю. Григорій Казьмирчук – історик руху декабристів // Шевченківська весна: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 190-річчю з дня народження Тараса Шевченка та 170-річчю заснування Київського національного університету / За заг. ред. проф. В. П. Гондюла. – К., 2004. – Вип. II. – С. 161 – 168; Шепель Л. Казьмирчук Григорій Дмитрович // Українські історики ХХ століття: Бібліографічний довідник / Інститут історії НАН України. – К., 2004. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 185 – 186; Колесник В. Ф., Латиш Ю. В. Казьмирчук Григорій Дмитрович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні (1834 – 2004). – К., 2004. – С. 207; Латиш Ю. Григорій Казьмирчук: життя та наукова праця історика. – К., 2004. – 200 с.; Латиш Ю. Історіографічні студії Григорія Казьмирчука (З нагоди 60-річчя з дня народження) // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К., 2005. – Т. 4. – С. 11 – 19; Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку ХХ ст.). – К., 2006. – С. 114 – 116; Казьмирчук Григорій Дмитрович // Переяслав – Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди: Імена славетних сучасників. – К., 2006. – С. 159, 101, 110, 111, 143; Казьмирчук Григорій Дмитрович // Переяслав – Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди: Наукові здобутки і перспективи розвитку. 1986 – 2006: Бібліографічний довідник. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – С. 117–118; Латиш Ю. В. Університетська *desembriana*. Дослідження руху декабристів у Київському університеті. – К., 2008. – С. 182 – 190 та ін.

Казьмирчук Марія Григорівна народилась в м. Києві 2 серпня 1983 р. З срібною медаллю закінчила київську СШ № 179 у 2000 р., а у 2005 р. з відзнакою – історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Магістр історії. Працювала хранителем фондів Центрального музею Державної прикордонної служби України. З 27 вересня 2005 р. – аспірантка кафедри історії для гуманітарних факультетів КНУ імені Тараса Шевченка. Тема дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, схвалена Вченою радою історичного факультету, звучить так: “Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.)”. Науковий керівник доктор історичних наук, професор В. П. Капелюшний. Дисертацію захистила у квітні 2007 р.

У вересні 2007 року ВАК присудив їй науковий ступінь кандидат історичних наук, з цього часу вона працює асистентом, а з 2011 р. – доцентом кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Читає курс “Історії України” і проводить семінарські заняття з цієї дисципліни на географічному, геологічному, кібернетичному та біологічному факультетах. Розробила і читає нові нормативні курси для магістрів історичного факультету: “Кінофотодокументи в архівознавстві” та “Джерела особового походження в історичних дослідженнях”.

Автор 138 наукових праць, з них 8 монографій, 3-х особистих підручників і навчальних посібників, у 5 курсах Історії України була членом авторського колективу, у яких написала по 3 – 5 лекцій. Досліджує проблеми руху декабристів, діяльність ломбардів в Україні на зламі ХІХ – ХХ ст., соціально-економічний розвиток Київськ губернії II половини ХІХ – початку ХХ ст., релігієзнавство, шевченкознавство, біографістику та історію села Кальник.

Основні праці: Декабристи і Шевченко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2000. – Вип. III. – С. 91 – 98; Політичні погляди П. І. Пестеля в оцінках поміркованого крила Північного товариства // Декабристські читання: Зб. статей міжнародної науково-теоретичної конференції. – К., 2001. – С. 39–45; Ломбарди України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історіографія проблеми // Наукові записки. Історичні науки: Зб. наукових статей. – К., 2002. – Вип. 45. – С. 200 – 206; До питання про діяльність ломбардів в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття // Там само. – К., 2002. – Вип. 47. – С. 91 – 97; Декабристи і Шевченко // Історія України. – 2002. – № 44 (300). – С. 1 – 4; До історії схвалення статуту Одеського приватного ломбарду // Наукові записки з української історії: Зб. наукових статей. – Переяслав – Хмельницький, 2003. – Вип. 14. – С. 268 – 274; П. І. Пестель: погляд соратників // Декабристи в Україні: дослідження й

матеріали. – К., 2003. – Т. 3. – С. 43 – 60; Ломбардна справа на Півдні України в кінці ХІХ ст.: джерелознавчий аспект // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 27. – Вип. 14. Історичні науки. – Миколаїв, 2003. – С. 39 – 43 (Співавт. Г. Д. Казьмирчук); Благодійницька діяльність ломбардів України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Сумська старовина. – 2003. – № ХІ – ХІІ. – С. 171 – 177; Ломбарди України на зламі ХІХ – ХХ ст. – К., 2004. – 190 с.; Виникнення ломбардів в Одесі // Записки історичного факультету: Збірка статей. – Одеса, 2004. – Вип. 15. – С. 179 – 186; Ломбарди у соціально-економічному житті України на зламі ХІХ – ХХ ст. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – К., 2004. – С. 141 – 147; Харківський міський ломбард на рубежі ХІХ – ХХ ст.: джерелознавчий аспект // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк. – 2005. – № 2. – С. 25–28; До питання про створення ломбардів у місті Києві // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2005. – Вип. 77 – 79. – С. 71 – 74; Ломбарди і декабристи // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К., 2005. – Т. 4. – С. 69 – 75; Приватні ломбарди: створення та діяльність в Україні ХІХ – на початку ХХ ст. // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 6. – Луганськ, 2005. – С. 72 – 80; До питання про створення міських ломбардів в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – Вип. 7. – Луганськ, 2005. – С. 101 – 108; Деякі аспекти соціальної діяльності ломбардів України на зламі ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові записки. – Випуск 9. – Серія Історичні науки. – Кіровоград, 2005. – С. 74 – 83; Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець ХVІІІ – на початку ХХ ст.). Зошит № ІІ. Документи з історії села. – К., 2006. – 59 с.; Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець ХVІІІ – на початку ХХ ст.). – К., 2006. – 118 с. (Співавт. Г. Д. Казьмирчук); “Ізвестия” міських дум, як джерело дослідження соціальної діяльності ломбардів України 80-х рр. ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. // Шевченківська весна: Матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. – Вип. ІV. – Ч. 3. Історія. – К., 2006. – С. 268–270; Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. ІІ. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. – К.: Логос, 2008. – 249 с. (Співавт. Г. Д. Казьмирчук); Історія України: підручник для іноземних студентів вищих навчальних закладів. / В. І. Гусев, Г. Д. Казьмирчук, В. П. Капелюшний, М. Г. Казьмирчук та ін.; кер. авт. кол. Г. Д. Казьмирчук. К., 2008. – С. 97–155; **Історія України: Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів /** Наук. ред. та кер. авт. кол. д.і.н., проф. Г. Д. Казьмирчук. – 2-ге видання, виправлене і доповнене. – К., 2009. – С. 190–248; 317–345; 385–413; 441–469. Історія України: підручник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, О. В. Вербовий та ін., за ред. Г. Д. Казьмирчука, – К., 2009. С. 219–284; 360–392; 439–470; 499–530. Кінофотодокументи в архівознавстві: посібник.– К.: ДП “Інформ. – аналіт. агенство”, 2009. – 230 с.; Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. ІІІ. Дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці ХVІІІ – на

початку ХХ ст. – К.: Логос, 2010. – 265 с. (Співав. Г. Казьмирчук); Джерела особового походження: підручник. – К.: Логос, 2010. – 242 с.; История Украины: учеб. для иностр. студ. высш. учеб. заведений / под ред. Г. Д. Казьмирчука; (Г. Д. Казьмирчук, В. И. Гусев, В. П. Капелюшный и др. – К., 2010. – С. 133–198; С. 262–290; С. 323–351; История Украины: Учебник для студентов высших учебных заведений / Г. Д. Казьмирчук (рук. авт. колектива), В. Ф. Колесник, А. П. Коцур и др. – К., 2010. – С. 229–254; 358–387; 428–458; 490–515.

Література: Казьмирчук Г., Латиш Ю. Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – С.254, 255; Задорожня Л. та ін. Шевченко й історія // Шевченкознавство у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (1860–2003). – К., 2004. – С. 191–192; Латиш Ю. Григорій Казьмирчук: життя та наукова праця історика. – К., 2004. – С. 30, 73, 81, 112, 113; Колесник В., Латиш Ю. Лідер українських декабристознавців // Науковий часопис НПУ. Серія № 6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. I. – С. 271; Киянская О. Южное общество декабристов: люди и события: Очерки истории тайных обществ 1820-х годов. – М., 2005. – С. 360; Филь О. “Зелена брама” відкриває свої таємниці // Кордон. – 2005. – № 4. – С. 34; Латиш Ю. Тарас Шевченко і декабристи (До концепції та історіографії проблеми) // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К., 2005. – Т. 4. – С. 146; Латиш Ю. В. Історичний факультет Київського університету – осередок дослідження декабристського руху // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 77–79. – К., 2005. – С. 84, 85; Обушина О. М. Внесок М. Х. Бунге у розвиток ломбардної справи // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. – К., 2005. – С. 196; Біографія автора // Казьмирчук М. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець ХVІІІ – на початку ХХ ст.). Зошит № ІІ. Документи з історії села. – К., 2006. – С. 57–58; Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець ХVІІІ – на початку ХХ ст.). – К., 2006. – С. 117–118; Автобіографії авторів // Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. ІІ. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. – К., 2008. – С. 247–248; Коцур А. П. Казьмирчук Марія Григорівна // Часопис української історії. – Вип. 10. – К., 2008. – С. 57–58; Латиш Ю. В. Казьмирчук Марія Григорівна // Латиш Ю. В. Університетська десембріана. Дослідження руху декабристів у Київському університеті. – К., 2008. – С. 190–191.

Список наукових праць авторів про Кальник

Казьмирчук Григорій. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.): Зошит № I. Документи з історії села. – К.: Логос, 2005. – 38 с.

Казьмирчук Марія. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.): Зошит № II. Документи з історії села. – К.: Логос, 2006. – 59 с.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. I. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.) – К.: Логос, 2006. – 118 с.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Освіта в селі Кальнику з 60 - х років XIX ст. – 20-х років XX ст. – К.: Логос, 2006. – 38 с.

Казьмирчук Григорій. Село Кальник наприкінці XVIII – початку XX ст. в архівних матеріалах та опублікованих джерелах // Наукові праці. Науково-методичний журнал. – Т.48. – Вип. 35. Історичні науки. – Миколаїв, 2006. – С. 65–70.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Три подорожі Ярослава Івашкевича до Кальника // Наукові записки. Серія Історичні науки. – Вип. 10. – Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2007. – С. 87–92.

Казьмирчук Марія. Початкова школа с. Кальника: соціальний аспект // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту та ін., 2007. – С. 39–44.

Казьмирчук Марія. Жителі с. Кальник – вихованці середніх та вищих навчальних закладів // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 15. – Луганськ: Вид-во СНУ імені Володимира Даля, 2007. – С. 86–94.

Казьмирчук Григорій. Історіографія соціальних проблем освітянського життя с. Кальника (60-х рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.) // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. I. – К.: Логос, 2007. – С. 85–91.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Соціальні аспекти в житті й діяльності причту церкви Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальник наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. II. – К.: Логос, 2007. – С. 6–30.

Казьмирчук Григорій. Кальницька церква Різдва Пресвятої Богородиці: історіографія проблеми // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю початку Української Революції 1917–1920 рр. 18 квітня 2007 р. – К.: Логос, 2007. – С. 29–35.

Казьмирчук Марія. Нові джерела про життя й діяльність Я. Івашкевича // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. III. – К.: Логос, 2008. – С. 139–143.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Історія будівництва та реконструкції храму Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальнику // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. III. – К.: Логос, 2008. – С. 39–47.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. – К.: Логос, 2008. – 249 с.

Казьмирчук Григорій. Полкове місто Кальник на початковому етапі Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького (1648–1654 рр.) // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648–1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського. 23 квітня 2008 р. – К.: Науковий світ, 2008. – С. 6–8.

Казьмирчук Григорій. Кальницький полк: історіографія та джерела // Соціальна історія: Науковий збірник / За ред. проф. Г. Казьмирчука – Вип. IV. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. – С. 54–58.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.). – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2009. – 98 с. іл. фото.

Казьмирчук Григорій. Винокуріння у Київській губернії XIX ст. // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. V. – К., 2009. – С. 25–28.

Казьмирчук Григорій. Нові архівні документи про заснування Кальницького цукрового заводу // Дні науки історичного факультету: матеріали II Міжнародної наукової конференції учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Вип. II.: У 4-х част. (ред. кол.: член-кор. НАНУ), проф. В. Ф. Колесник (голова), проф. Г. Д. Казьмирчук та ін. – К., 2009. – С. 65–67.

Казьмирчук Григорій. Кальничани у боротьбі за земельні права на зламі XIX–XX ст. // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали наук.-практ. конференції, присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. – К.: Науковий світ, 2010. – С. 6–7.

Казьмирчук Григорій. Боротьба кальничан за земельні права (70 -ті роки XIX – початок XX ст.) // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. VI. – К., 2010. – С. 30–47.

Казьмирчук Григорій. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. III. Дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. – К.: Логос, 2010. – 256 с. (співавт. М. Казьмирчук).

Казьмирчук Григорій. Соціально-економічний розвиток села Кальника у другій половині XVI–на початку XVII ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2010. – Вип. 101. – С. 16–19.